

Бібліотеку засновано
1990 року

НАД КОДАЦЬКИМ ПОРОГОМ

ОПОВІДАННЯ
З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Для середнього
та старшого шкільного віку

Київ «Веселка» 1992

Твори незаслужено забутих
українських письменників,
які ввійшли до цього видання,—
це яскраві сторінки літопису
вікопомної слави запорозького козацтва.
Звитяжна боротьба дивовижних лицарів
з турецькими та татарськими людоловами,
дух волелюбності й непокори,
самопожертви і побратимства, а ще — побут,
звичаї козацтва на Січі та в походах —
усе це змальовано захоплююче,
самобутньо, неповторно.

Редактор-упорядник М. О. Кучеренко

Редколегія:

О. М. Апанович, Я. П. Гоян, Ю. М. Мушкетик,
Ф. П. Шевченко, В. О. Шевчук

Художнє оформлення
Олексія Штанка

Н 4803640101—079 БЗ—14—13.91.
М206(04)—92

ISBN 5-301-01335-1

© Марія Кучеренко, упорядкування,
1992
© Олексій Штанко,
ілюстрації, 1992

СИДІР ВОРОБКЕВИЧ
(1836—1903)

Воробкевич Сидір Іванович — відомий письменник і композитор з Буковини. Його творчий доробок складають близько тисячі віршів, кілька десятків оповідань, кільканадцять драм, більше сотні музичних композицій. Він один із засновників журналу «Зоря Буковини», альманаху «Руська хата», очолював «Руське літературне товариство». Автор літературних творів про історичне минуле України. Найвартіснішими з них вважаються оповідання «Турецькі бранці» та поема «Нечай».

ТУРЕЦЬКІ БРАНЦІ

У козацькому хуторі, що стояв над річкою Сулою, жила козачка, вдова Горпина з двома діточками-сиротами. Її чоловік, покійний Опанас, сотникував під гетьманом Павлюком¹. Полягла його голова коло Боровиці², а Горпина осталася вдовою зі своїми сирітками. Берегла їх, мов двоє очей, годувала як могла. Ївга, вже дівчина на підлету, помагала в дечім своїй неньці, а Петро гуляв ще за товаром по полях. Тільки й утіхи було старій вдові, як приголубить своїх діточок.

Мабуть, Ївга марень-зіллям вмивалася, або в росі до схід сонця купалася, що такою красною та пишною стала. Очі сині, як те небо, волос золотився на головоньці, брови наче намальовані, личко гладке та рум'яне, хоч води напиться, а стан гнучкий, мов у тополі. Хорошою вдалася Ївга, мов гетьманша, а красною, як калина в лузі. Хто не зглянеться, дивується, втішається дівочою уродою. Не один пророкував їй щасливу долю, не один уже вперед сватав її за гетьмана. Но людська доля у Божих руках, а чоловікові відганяти її годі!

Зачув татарський хан у Криму, що на Україні лях з козаком посварився, що пани козакам волі не дають та за плугом ходити заставляють, що нікому вже боронити переходу на Україну, — то вже і позбирав невірних з Буджаку, Ногаю

¹ Гетьман Павлюк (?—1638) — гетьман нереєстрового Запорозького козацтва, керівник повстання проти Польщі 1637, після повстання страчений у Варшаві.

² Під Боровицею поблизу Черкас загін Павлюка з'єднується з головною силою повстання на чолі з Дмитром Гуною. Тут, під Боровицею, реєстрові козаки капітулювали, а Павлюка було видано полякам.

і Очакова. Поздіталися невірні, як хижі орли, до Бакшисараю, а звідси, мов саранча, чорною хмарою пустилися на нашу Україну. Куди поганці йшли, там уже й трава не росла, скрізь плюндрували, палили та мордували — то забирали в полон бідних християн. Недаром співають у пісні про ті пожежі татарські:

Що ся в полі забіліло,
Ой, чи гуси, чи лебеді?
Тепер гуси не літають,
А лебеді не плавають —
То татари полон женуть:
Один полон з жіночками,
Другий полон з дівочками,
Третій полон з діточками...

Від ріки Самари аж по Сулу плач, кров, курява і зга-рища...

Загостила люта орда і на хутір вбогої вдови Горпини; не жалували невірні і бідної удови. Як не молила, як не благала вдова Горпина лютих бісурман, усе не помогло, усе дарма. Хутір обернувся у попіл, тільки ще пообсмалювані стіни позістали — скрізь палає огонь, скрізь зойк і плач. Ой то не орлиця за свої орленята б'ється, то стара Горпина на лютого бісурмана руки здіймає, свої діти заступає. Не встояла стара сила проти ворога, повалилася Горпина від турецької шабляки. Нещасні ж діточки без матері!

Сердешну Ївгу взяли
Попри коню на реміню.
Ой кінь біжить дорогою,
Ївга наша терниною;
Назад себе поглядає,
Кровця сліди заливає,
Чорний ворон залітає,
Тоту кровцю іспиває...

А сироту Петра — попри возі на мотузі.

Назбирали поганці здобичі і бранців чимало, напилися християнської крові доволі, і вже назад до Криму вертають, а за ними ворони та хижі орли літають. Хто з безталанних бранців не здужав далі йти, тому устроить лютий татарин кинджал у серце, відріже із рук ремінь і лишить нещасного серед степу на поживу орлам та сіроманцям.

Жене лютий татарин, мов юрму овець, бідних християн, не видить, не чує ні сліз, ні плачу християнського. Плачуть

бранці, ридає Ївга, бо й ноги вже зболіли і реміння у руки в'їлося — роздалась сумна пісня:

Косо моя жовтенькая,
Вже не мати рідненькая
Буде тебе заплітати,
Квітки в тебе зतिकати...
Лютий татар тя розчеше
Нагайкою ремінною.
Ах, Боже мій милостивий,
Змилуйся ти наді мною...

Вернули вже татари до Криму і зачали здобич паювати та бранцями ділитися. Припало тому двоє, тому троє, а ханові сорок людей українських. Ой буде старий козак сідо-головий вражому татарині стадо пасти, а ньенька, зозуля старенька, татарчатка колисати, а нещасна чорнобрива українка у гаремі татарському сльози проливати, в гору свій вік коротати! Припала хороша Ївга самому старому ханові. Замкнули сердешну у гарем на плач та тугу за своєю рідною Україною, за ньенькою, за братом Петрусем.

Припав нещасливий сирота Петрусь простому буджацькому татарині. Не дали йому вороги лукаві хоч укупі із сестричкою сльози проливати, у неволі тяжке горе переносити. Погнали сироту Петра у буджацькі степи на вічну розлуку з сестрицею.

Не довго пробувала цвітка бакшисарайська (так називали євнухи Ївгу задля її чудової уроди) у гаремі кримського хана. Не знав кримський хан своєму султанові більший подарунок принести, як Ївгу хорошу, вродливу у Царгород послати. Цілу дорогу плакала, ридала Ївга, не втішали її ні шовки, ні адамашки, ні перла, ні смарагди, що блищали на білій, лебединій шії. Чим більше віддалявся корабель від Криму, чим більше зближався до Царгорода, тим більша туга западала на серце, тим більше ридала Ївга — мабуть, серце віщувало, що навіки вже покинула вона рідну Україну. Далі стала, взнесла очі голубі у синєє небо та й рекла: «Боже! Най діється воля твоя святая!» — і замовкла, і вже більше не ридала, лиш сумно-сумно гляділа навкруги себе. Не раз то чула Ївга від свого батька Опанаса дещо про синє море, як гуляли козаки сміливо по тому морю, як не раз потопали і на дні моря навіки упокоювалися, — но ніколи їй і на думку не прийшло, щоб вона колись сама пливла хвилями того Козачого моря³, щоб вона побачила той Босфор та Царгород. Нерадо зближалася Ївга до Царгорода,

³ Козаче море — Чорне море.

не по своїй волі пливла вона у цю далеку чужину — рада б вона тепер спочити на дні синього моря, но годі! Раби турецькі, як ті собаки, вірно стережуть її.

Припливли до Царгорода, посадили сирітку Ївгу у багаті ноші, шовком вибірані, а золотом вишивані, та понесли раби аж у серай султана Ібраїма⁴. Запровадили її у світлицю, — а там ясно-ясно блищать і стіни, і стеля, мов лучі сонця небесного; скрізь чудні пахощі, всюди дивани та коверці золотом та сріблом перешивані. Вступила Ївга у світлицю, а тут вітають її красні дівичі, пишнорослі одаліски, а вона не знає, що з нею діється, вона то все наяву видить, а їй здається, що се тільки сон, мара.

Знає чоловік, де уродився, але де вік свій прожيه і де загине, то лиш один Бог знає. Так і наш Петро: недовго барився він у Криму, продав його кримський татарин за раба одному царгородському туркові. Так і наш Петро дістався Царгорода, не знаючи нічого, де його сестра обертається. Привик помалу Петро до свого лиха — привик до рабства, як пташка до клітки...

Щиро і вірно служив він своєму панові Мехметові, тож і полюбив його Мехмет, наче рідного сина, і повірив йому навіть цілий свій склеп, набитий чужоземними овочами. Полюбив Мехмет свого Юсуфа (так прозвали нашого Петра по-турецьки), полюбили і товариші його, і всі, хто іно спізнався із малим Юсуфом. Тож і відбував Юсуф щасливо свій товар, і ще більше полюбив його Мехмет. А був наш Юсуф дивної пам'яті і великих здібностей. Його оповіданнями та розказами втішалися старі і молоді, у купецьких речах справився якнайлучче. Що раз зачув Юсуф, того не забуде, де раз був, там не заблудить. Де не пошле його Мехмет: чи на передмістя Скутару, Тофану або Галату що купити, або коло пристані запаси свіжих овочів відібрати, то наш Юсуф так справиться, що і сам Мехмет лучче не втне. Чи не раз то минав він султанський серай, чи раз бачив він і самого Ібраїма, як на вороному коні із брами Бабигу-Майюм виїжджав, а ніколи не прийшло йому і на гадку, що у тих ясных, світловеличавих палатах його рідна сестра Ївга пробуває, за рідною землею, за братиком Петрусем тужить, помирає.

Хоч добре пташині у клітці: і їсти, і пити подостаток, та волі немає. Нудить пташка за світом у тісній клітчині, побивається за волею, за рідним, вольним гніздом. Так і наш

⁴ Султан Ібраїм (Ibrahim) (1615—1648) — турецький султан, що прийшов до влади у 1640 р.

Юсуф, хоч йому і у татарина добре і гаразд, всього подостатком, що лиш серце збагне, а такі не раз головоньку понурить, не раз тихенько сумну пісню рідну заспіває, не раз свою рідну зелену Україну, свою небіжку неньку Горпину спогадає, не раз тяженько зариде, а спом'яне свою сестру Ївгу, що десь, бозна-де загигає, то серце йому від розпуки крається — і бажав би він дістатися на свою рідну Україну, щоб помстити ворогові за матір та за сестру рідну. Тяжко сиротині, як спогадає, що прийдеться йому одному на далекій чужині загигати.

Хто не знає тих красних-чудових ночей у Стамбулі? Море дрімає, хіба лиш човник коло берега сюди-туди тихенько, мов по льоду, сунеться, або часом від Дарданеллів вітрець тихенький надлетить і, мов жених, з морем пошепоче... Срібний місяць розсіяв біде світло по тисячних золотих банях, куполах, вежах і турецьких півмісяцях. Усі мошеї, мінарети, кіоски блищать — ні, не блищать, а наче палають в огні. Там, над морем, мріє у тумані візантійський замок із сьома вежами, де раз славний Скалозуб⁵ почивав; по циприсових, рожевих городах, що мов гайки по Скутарі і навкруги сераю, мов коверці розстелилися, заводять соловії, буль-буль турецькі — чудесно і чародійно.

На передмісті Скутарі, не дуже далеко від гарему падишаха, сидів купець Мехмет, там мав і наш Юсуф маленьку світлицю. Нічка була тиха і ясна. Юсуф не може заснути, думає, гадає — відтворив віконце і дивиться на світ Божий та на його красу; нічка красна і мила, але ще миліша там, на далекій Україні, де Дніпро грає, бушує, де степи мріють і попеліють. Там, далеко за морем, там його мила Україна, де він із своїми товаришами «ластівки» грався та пісень і дум козацьких пильно слухав. «Тут не зачуєш такої солодкої мови, ні такого співу. Коби мені крильця, полетів би я швидше від вітру до тебе, мій рідний краю, мій незабутній раю, туди, де степи широкополі і ріки глибокі, де зозуля на калині кує, а у діброві соловейко миліше як тут співає, де орли сизокрили попід небеса в'ються. Тут не чути голосу старого бандуриста, не чути і слова про славу козацьку. Віддай, тебе вже, рідний краю, не побачу, віддай, прийдеться мені далеко на чужині погигати: не занесе і буйний вітер вісточки об мені до тебе, моя рідна Україно!.. Не посадить мені ні рідна матусенька, ні сестричка мила у головах червоної калини, не прилітатимуть пташки-щебетушки та не при-

⁵ Семен Скалозуб був одним із запорозьких отаманів, осавул, який діяв наприкінці XVI ст., згадується в «Думі про Самійла Кішку».

носитимуть вісті із родини, не розвіється на моїм гробі хрещатий барвінок, ні рута зелена... О Боже! Гірко прийдеться умирати на чужині!..» Такі мислі снувалися у душі молодого Юсуфа. Вкінці заспівав пісню:

До розпуки мені тяжко
Та на чужім краю;
Тут хоч сонце ясно світить,
Я го не видаю,—
Тут хоч співа соловейко,
Я його не чую,—
Тут в розкошах, сиротина,
Плачу і горюю.
Коби можна в ріднім краю

Прожити годину,
Зараз дав би-м молодого
Життя половину.
А там зараз би-м загинув.
Мило умирати
У тім краю, де родила
Мене рідна мати...

Закінчив співати і умився гіркими сльозами.

Тої ночі і султанка Тгаран, найкраща перла сераю падишаха, не могла і ока зажмурити, і в неї та ясна ніч, той чудовий спів соловіїв якийсь сум, якусь тугу у серці пробудили. І вона відтворила віконце та дивилася на Божий світ, на зорі небесні, на дрімаючий Стамбул... Їй завузько було у тих широких, золотих кімнатах, її душили ті чудні східні пахощі... І її душа туди гадками-думками літала, де Дніпро синій, де Київ золотоворотий, де ріка Сула, у котрій малою купалася і понад крутий берег співаночки щебетала, де могили, кургани, степи безкраї зеленіють шовковими травами. Довго, довго гляділа вона крізь віконце, витала душею на Україні, пригадувала собі неньку покійну Горпину і безталанного брата Петра... а тут і чує, і собі не вірить, що хтось-то у Скутарі українську пісню співає... Серце зраділо і око засіяло, неначе вона справді на Україні з дівчатами-подругами пісні на вечорницях проводила.

Вже пісня утихла, лиш соловейко на циприсі заводить. Наслухала ще довго султанка, а потім заплакала, мов мала дитина. Хто співав сю пісню? Їй так мило, серденько її так тьохкає у грудях, раде б вискочити, бо йому там затісно, раде б щось промовити, та мови не знає:

Віще серце, віще серце
Все передом знає,
Воно все би нам сказало,
Та мови не має...

Цілу нічку і очі не примикалися у султанки, годі було забути про рідну пісню українську. Хто її співав? Може, який невольник трибунчучного паші. Може, хто з України? Нині скажу його відшукати, нині, може, вчую що про мій рідний, незабутній край. Може, нещасний невольник не має правди у свого пана, може, бідує у чорній неволі? Треба його відшукати, визволити із лютої неволі, поліпшити щербату долю!

У таких гадках провітало султанку сонечко, виринаюче із синього Маримор'я⁶. Помолилася потай миру, щоб і євнухи не чули, до пречистої Диви і до межигорського Спаса, перехрестилася і плеснула у долоні. Отворилися двері, а чорний раб став перед нею. «Най прийде зараз Кизляр-ага!» Ефіоп уклонився і вийшов. Незабаром ввійшов у кімнату сивобородатий начальник євнухів, уклонився низько та проговорив:

— Що зволиш розказати, дорога перло серайська?

— Повеши сераю, недалеко Скутарі співав хтось нині уночі українську пісню. Того співака рада я б видіти; вишукай його і приведи сюди! — промовила султанка.

Кизляр-ага уклонився і вийшов. Слуги й яничари розбіглися по цілмі місті і сам Кизляр-ага пішов шукати українського співака. По дорозі поступив до склепу Мехмета і зобачив там нашого Юсуфа.

— Ти мослим? — спитав його ага.

— Ні! — відповів Юсуф.

— А звідки ж ти родом?

— З України.

— Як ти сюди прийшов?

— Татари мене у полон взяли, та Мехметові сюди продали.

— Де ти був сеї ночі?

— Дома.

— А що робив?

— Те, що другі люди роблять — спав!

— Але ти й співав сеї ночі; тебе сторожа серайська чула; а ти не знаєш, що ночами співати не вільно?

⁶ Маримор'є — узбережжя Мармурового моря.

Юсуф лиш зачервонівся, мов калина у лузі, і проговорив крізь плач:

— Я гадав, що тут так вільно співати, як і у нас.

— Ходи ж зі мною!

— Як же ж я можу склеп Мехмета лишати?

— Збирайся та ходи — я жарту не знаю! — grimнув ага.

— Добродію мій любий, паноньку мій милосердний, лишіть мене тут, я більше вже не співатиму.

— Ходи! — ще раз grimнув ага.

Видів Юсуф, що біда, зібрався, замкнув склеп і ступав боязкою ступою за Кизляр-агою, трясся, мов лист кленовий, від вітру, неначеб його вже засудили на смерть.

Ідуть вони вузькими і широкими дорогами: араби, болгарі, чорногорці і всілякі люди кланяються перед агою і зглядаються на блідого Юсуфа, мовби самих себе питали: що то за один? Що він провинив? Юсуфові аж лице паленіє — рад би він і під землю попасти.

Вступили у першу серайську браму і там щезли.

Сидить султанка Тгаран на дивані, головоньку на білі груди понурила — задумалася.

Отворилися двері, і ввійшов Кизляр-ага.

— А що, знайшов? — запитала скоро султанка.

Ага махнув лиш головою.

— Приведи ж його сюди!

Привів Юсуфа до кімнати. Лиш глянула султанка на лице малого хлопчика, зараз спізнала свого брата Петра і серденько її сильніше стало битися у грудях. Вона махнула рукою, і Кизляр-ага вийшов з кімнати.

— Звідки ти, хлопче? — спитала тихо султанка, а Юсуф ледве промовив крізь сльози:

— З України!

— Як же ж ти називаєшся?

— Тепер Юсуф, а дома Петром звали.

— Як називалася твоя ненька? Мав ти брата і сестру?

— Мою неньку убили татари, Горпиною звалася. Брата не мав я, лиш сестру Івгу. Обох нас узяли татари в полон — сестра у кримського хана, а мене сюди продали.

— І мене сюди продали, братику мій незабутній! Я твоя сестра! — промовила Івга, і сльози ясні полилися по її лицю.

— Се ти, сестро моя, Івго люба! — крикнув радісно Петро, і обоє обнялися, і щирі сльози блиснули і по личку скотилися, наче дорогоцінні перли.

— Мені серце казало, — прошебетала Івга, — що се ти сю пісню співав, і я відгадала: се мій брат Петро, моя єдина

потіха на далекій чужині! — І знов приголубилися і поцілувалися, наче ті сизі голуб'ята. — Коли така вже наша доля, коли вже нам так суджено, наш вік далеко від рідної незабутньої України проживати, то хоч удвох згадаємо нашу неньку Україну, наші степи й луги, гори і бори — то серцю легше стане і легше удвох горе і тугу забувати. Вже не одаліски співатимуть мені пісень та ще чужинецьких, а ти заведеш рідної української — то й легше поплачеться.

Отак говорила Івга, і знов обоє обнялися і сердешно заплакали.

Дійшло і до султана, що його дорога перла знайшла свого брата. Ся вість і його утішила. Вже в Івги личко повеселішало, вже легше їй неволю терпіти, вже легше й груди віддихають, неначеб тяжкий камінь із серця упав. Прикликав до себе султан Юсуфа, убрав його в соболі і порфіри, поставив його агою і приймив до свого сераю.

Недовго тривало щастя Івги і Петра. Що іно заблисло їм сонце, що іно розступилася трохи туга та сум великий, а вже знову зблизилася темна хмара, що затьмила їм ясне сонце — щасливу їх долю.

У Царгороді піднявся бунт проти султана Ібраїма. Улемі скинули його із отоманського престолу. Попався Ібраїм у темну темницю, щоб там свого життя досултанувати; тут і погіб він від руки Капит-баші на приказ Муфті⁷. Гірка ж доля припала нашим бранцям. У сераю падишаха є один відділ, Ескі-серай зветься — там замикають по смерті турецького султана всі його жінки і одаліски, щоби по ній весь вік свій тужили і сумували. У Ескі-сераю, у темних льохах, що і світла божого не видати, там плачуть султанські жінки і одаліски, там і наша Івга, там і Петро, як два світла у темряві світять. Ой темніє-гасне світло від темноти — ой гаснуть від злиденного горя, від великої туги, від неволі лютої наші світла — Івга і Петро. Не мине днинка, не мине година, щоб не проливали бідні сироти гірких сліз. Далася їм аж тепер люта неволя узнаки.

Чимало часу переминуло, як Петро і Івга у темниці сиділи. Усе гіршало їм, усе більша туга-розпука засідала у серці. Івга ридала, благала милосердного бога, щоби спас її та братика молодого з турецької неволі, щоби послав їм утіху, відряду на далекій чужині. Долетів, мабуть, ридаючий голосок Івги до милосердного Бога, вознеслися, мабуть,

⁷ Муфті — одна з найвищих посад у Турецькій державі, глава стану улемів, надавав законну силу державним заходам і стежив, щоб вони узгоджувалися з ісламом.

сумні, тужливі зітхання Петра у сине небо, що господь не забув сиріт і в далекій ворожій чужині.

Надзорцею Ескі-серау був старий якийсь, сивобородий дідуган. Його поморщене лице, його чорні повислі брови та понурі очі явно говорили, що сей старець немало горя у своїм житті зазнав. Приглянувшись йому ближче, було добачити, що се і не турок, і не татарин, а по високім чолі, по довгих, начеб запорозьких, вусах, сказати б, якийсь давній, горем прибитий січовик. Ніхто не чував у Царгороді про його родину, ніхто і не знав із ним так по-широ-приятельськи поговорити, щоб заглянути у його таємничі речі. Затаївся татарин Ісмаїл (так його звали) у собі самому, нікому не виявлявся. Отож не раз бачив він сльози Ївги і Петра, їх нарікання на люту долю. А то був на виду якийсь зимний, острій; здавалось, не знав ні пощади, ні милосердя, а тепер, коли бачив горе та долю братерську, неначеб пом'якшав, змилосердився над ними. Не раз приступив до них, привітає щирим словом, потішить, розвеселить.

Одного разу приступив він до них дуже сумний на виду та питає:

— Не сказали б ви мені, звідки ви родом та чи по волі ви тут, чи ні?

Тоді-то стала Ївга і Петро своє життя бідолашне йому розповідати; приходилось не раз до сліз не то вже Ївзі та Петрові, а і старий Ісмаїл проковтнув не одну сльозу. Слухав він сирітського оповідання, не раз тяженько чогось зітхав, начеб яке давнє горе у його серцю розбуджувалося. Скінчила Ївга оповідати, посхиляли брат із сестрою сумно головки... сидів і Ісмаїл, зажурившись, ніби задумавшись... а далі начеб зо сну пробудився, підніс голову і сказав:

— Знаю я те горе, і я колись бідував, загибав по темницях. Мав і я сестру любу, красну, мов те сонце ясне, — загинула вона, а я, як бачите, сюди дістався. Знаю я, що значить неволя, чого стоїть сестра братові. Діточки любі! Жалко мені, що ви так у неволі помираєте. Ласки шукати вам у теперішнього султана нема-що. Воля ваша у ваших руках. Визволитеся самі — будете вольними, а ні — то ні. Хочете, я вам допоможу, бо жаль мені вас. Послухайте моєї ради, а може, вам буде добре. І я отут не по волі, не вольний я, а раб отого султана, що засів на отоманському престолі. Я хоч старий, а і старій пташині бажається волі. Ваш край, як чував я, сливе гостинністю, у вас не один чужинець знайшов приют сердешний. Може, і я проживу щасливо на волі свій вік у вашому краю, може, збереже мій попіл ваша

земля. Коли ваша воля, то я потурбуюся вас і себе визволити.

Скінчив і пильно глядів на невольників; сльоза тремтіла в очах... Петро і Ївга кинулися до нього, мов до рідного батька, припали йому до ніг, з радісними сльозами в очах дякували йому:

— О, як же нам тобі віддячити, добродію наш, — прошебетала Ївга, — як висказати нашу любов до тебе, наш утішителю у лютому горі, наш спасителю із гіркої неволі! Повіки тебе не забудемо, а у наш край просимо, шануватимем та плекатимем вас, як рідного батька. Не буде нам більшого щастя, ні більшої радості, як побачити тебе у нашій хаті.

— Не пора дякувати — час минає, — каже чоловік, — ви будьте готові, а я піду ще про дещо розвідатися. Завтра коло опівночі виберемось звідси.

Сказав і вийшов.

Уже на світ благословиться. Повнолиций місяць поблід, на сході небо забіліло. Від моря віє холодний вітер — темний туман покрив побережжя, а по долинах простяглася сива мряка. Всюди тихо: нічні птахи втихли, поховалися перед дневним світлом, гамору людського ще не чути, солодкий сон колисає всіх, а сонце ясне не виринало із синього моря. Тихо і над морським берегом. Аж тут рознісся стукіт кінських копит, а із-за гори виявилися три їзди. Один їздець — старий татарин, з кинджалом та пістолями за поясом — їхав вперед, пробираючись крізь дебрі та густі корчі. Вслід за ним їхало двоє молодих турків. Їзди нам знакомі: се Ісмаїл, Ївга і Петро виїздили із-за гори. І радість, і боязнь малювалися на їх лицах, коні були помучені, а їзди усе їх наганяли, щоби віддалитися від неприязного Царгорода.

— Скоро нам треба пробиратися в от сей гай, — казав Ісмаїл, показуючи на ліс, що недалеко у мряці бовванів. — Там відітхнемо трохи та знов поїдемо до моря, де нас очікують чайки.

Покидавши голову, їхав Ісмаїл. Ліс став ближче вияснюватися з туману. Незабаром станули наші їзди перед лісом. Високі дерева та густі корчі не давали приступу. Насилу перебралися молодята за старим татариним поміж лісовою гушавиною. Патицтя тріщало, посохла листя шедестіло під копитами, а дичина розскакувалася перед ними. Ліс ставав усе густішим та темнішим. У глибині лісу стали, коней коло дерев поприв'язували, а самі пісидали, щоби трохи підкріпитися.

— А не жалко тобі, сивобородатий Ісмаїле, кидати своєї сторони? — спитав Петро.

— А хіба ж ви знаєте, котра моя сторона?

— Та вже ж не інша як Туреччина, — сказав Петро.

— Здається, ми вже стали щирими приятелями, а ви й досі ще не знаєте, хто я і звідки я. А треба б вже вам раз знати, що не вражий турок між вами, а хто інший. Ось послухайте. Я родом із зеленої України, такий же українець, як би й ти, Петре. Моя родина була у селі Золотарівці, де і я родився, виріс і старітися почав. Татарва, що не пожалувала наш хутір, не пожалувала й нашого села. Страшно казати, яке горе нас постигло. Ціле село сіло попелом, що й знаку не зосталось, а людей та худобу погналі татари з собою у Крим. Бідував я у Криму, тяжко терпів неволю. Із Криму дістався я і кільканадцять наших земляків у руки Муфті, що отепер султанує в Царгороді. Не раз ми їздили по Чорному морю, не раз завертали до Синопи, Трапезонту, ба і до Кафи їздили. Визволитись нам було годі, а на поміч із Запорожжя не було надії, бо там присіла козаків ляхва. Тож став я вірно служити нашому панові, не раз прислужився я йому в тяжкій біді, не раз ставав у пригоді. Пізнав мій пан мою вірність, став зі мною лагідніше обходитися, а вконець, коли зістав султаном-царем, поставив мене надзорцем в'язниці. Не захотілось би мені вже було тоді і волі, бо, правду сказати, незле діялося мені; але як побачив я моїх побратимів та вас, як ви бідуєте, горюєте, як ви загигаєте у тяжкій неволі, то на мене якийсь неспокій — ніби сум напав. Усе мені щось начеб напоминало вас і моїх побратимів визволити. Так кинув я моє надзорство і став способу шукати, як би вас визволити. Хвалити бога, ми тепер вже вільні, дасть бог, може, щасливо зайдем у нашу незабутню Україну. Десь там плаче моя мати та батько у сирій землі, що нема їх синка, щоб заплакав над їх могилою, а сестриця нещасна десь уночі по полю блудить, до третіх півнів вижидає: чи не над'їде братчик, її кісток, що татари порозсіпували, у могилу зложити і могилу барвінком та рutoю уквітчати, а калиною червоною засадити.

Покапали сльози на його сиву бороду. І Петро і Івга згадали своє давнє горе та гірко ридали разом із козаком-старцем Степаном...

Ще трохи посиділи, побалакали, а далі каже Степан:

— Час уже нам вибиратися в далеку дорогу. Недалеко коло берега чекають на нас козаки-молодці, мої побратими.

— Господи Боже! — каже Петро. — Ти великий мило-

сердієм своїм, приведи нас у наш рідний край без злої напасті та без нещастя.

Посідали і пощезали між деревами...

У Царгороді лютує султан. Йому донесли, що його вірний слуга Ісмаїл та дванадцять невольників, і Тгаран, і Юсуф повтікали. Султан розізлився, лютує, кричить, розсилає погоню на всі сторони, щоб або живцем привели втікачів, або на місці порубали невірних невольників. Тисяча яничар розсочилося на всі сторони в погоню.

У сторону, куди поїхали бранці-невольники турецькі, погналося сто збройних яничар.

Степан, Петро і Івга вже були ген в дорозі. Ліс заховався за горами, тільки вершок ще червонівся від сонця, що, скупавшись у синьому морі, виринуло на голубе небо.

— Чогось моє серце здригається, якесь лихо віщує, — каже Петро засумувавши. — Відай, не побачу я вже моєї України.

— Кинь лихом об землю та смійся з віщування твого серця! — гукає старий Степан. — Веселому легко і лихо перебути.

— Дай Боже, розминутись нам з лихом, — одвітує знов Петро, — та на моє серце чогось сум западає.

Саме тоді, як кінчив Петро, задудніла за ними оддалік земля під яничарськими табунами. То не вовки-сіроманці стадо овець розпуджували, то турки, бісурмани, лихі яничари бідних невольників доганяли, несподівано постигали, страху великого завдавали.

— Ох лихо! — крикне Степан, оглянувшись. — На лихо віщував ти нам, Петре! Гей за мною! — І погнались щосили до моря.

— Гей, братці-товариші! — кричить Степан. — Умило-сердіться, виступайте із заливу морського та на поміч прибувайте!

Скоро те товариші-побратими зачувають, зараз на поміч прибувають, за мечі, за пістолі хватають, до бою стають. Так стає п'ятнадцять немічних невольників — турецьких бранців до бою нерівного, завзятого. Жене старий Степан з Петром вперед, рубають яничар, а за ними вступають товариші, готові борше полягти, аніж попастися у неволю турецьку. Ой не встоїть сила невольників-бранців проти перемоги яничар! Вже старому Степанові голову стято, а Петра молодого три турки обскочили, рани глибокі йому завдають, у серце ціляють, із коника вороного звалюють. Вже із товаришів Степана тільки троє воює, на турків-яничар наступає, перемогу від себе відбиває. А де ж Івга? І вона

була в бою завзятім, і вона витягнула шаблю, щоб до бою стати. Коли ж бачить, із невольників тільки троє та ще поранених, відбивається, а її братик Петро у крові купається — звертає вона до берега морського та із конем в море кидається, щоб краще потонути в морі, як пережити люту годину. Погналися за нею яничари, та вже не догнали, тільки бачили, як вона у хвилях потопала, на дно моря спускалася. Вже і трьох останніх бранців нема на конях, тільки на землі кров'ю заливаються — вже нема бою, не чути і хрюску шабель. Тільки яничарів сімдесят із сотні осталося та сумують, думають над трупами. Вхопили вражу голову Степана на списа й погналися до Царгорода, щоби показати султанові.

Полягла козацька голова Петра у далекій чужині, а Ївга купається вовіки у хвилях Чорного моря. Нема кому поплакати над бідними бранцями, і ворон не закриче над кістками невольничими, нема неньки рідної, щоб поплакала над сердешною Ївгою, нещасною султанською бранкою. Тільки вітер заграє сумно, загудів, заплакав над трупами, а море запінилося, погналося з шумом до Царгорода, ніби сварилось на турків та віщувало, що принесе колись ще чубатих запорожців помститись за невинну смерть безталанних сиріт...

ДАНИЛО МОРДОВЕЦЬ

(1830—1925)

Мордовець Данило Лукич — письменник, історик. Писав як українською, так і російською мовами. Автор численних історичних романів, повістей, оповідань, нарисів: «Дванадцятий рік», «Соловецьке сидіння», «Господар Великий Новгород», «Архимандрит-гетьман», «Кум Іван», «Последние дни Ерусалима», «Палій, воскреситель Правобережної України» та ін.

НІ СОБІ, НІ ЛЮДЯМ НЕАБИЩО

Славянские ручьи
солятся в русском море?..

Пушкин.
(«Клеветникам России»)

I

Було се ще тоді, як татари на Україну загонами приходили та людей — хлоп'ят та дівчат — у полон забирали.

У одному селі жила тоді удова старенька, а у неї ж дві дочки — Одарка та Катря. Були вони вже не підлітки, а геть-геть попідростали та вже собі й скрині мальовані попридбали: після Пилипівки¹ й рушники сватам давать мусили.

Так де вже тобі! — не така година була тоді.

II

Якось-то улітку, у неділю пообід, загадали дівчата йти у луг по калину. Пішли з ними й Одаря й Катря. А де вже дівчата юрбою йдуть та ще в свято, так там і хлопці мов з-під землі повиростають.

От і пішли цілою чередою.

¹ Після Пилипівки — тобто після Пилипівського посту, що перед Різдом.

А вже ж, звісно, — де дівчата та хлопці зійдуться та ще й у свято, то там і пісня вродиться.

А тоді співали більш, ніж тепер, тоді пісня на Україні ще не захолинула від холодного вітру з московської півночі...

III

От, ідучи лугом, і заспівали:

Гомін, гомін по діброві,
Туман поле покриває,
Мати сина проганяє:
«Іди, синку, пріч від мене,
Нехай тебе Орда візьме...»

Ідуть та співають голосно, аж дібровою луна йде.

А от недалеко вже й діброва — осичина та березина і кущі рясної та червоної, як коралі, калини.

IV

Розбрелись по діброві дівчата й хлопці, мов ті овечата: ходять по діброві, рвуть калину та перегукуються. А тим часом інші хлопець та дівчина зійдуться у гущині докупочки, цілуються та обнімаються, аж мліють обоє від любові. І тільки Бог святий з високого неба до своїх діточок приглядається та святим серцем радується: «Кохайтесь, діточки, кохайтесь, поки весна у серці та молодощі».

І кохаються, й обнімаються, бо ніхто не знає й не відає, що завтра буде.

Де завтра! Може, от-от тут, за плечима, лихо стоїть та осміхається, своєї черги ждучи, мов яструб свого дубичу.

V

Коли заголосять дівчата й хлопці, що потягли дальш за діброву:

— Татари йдуть! Татари йдуть! Ох лишенько, ох, матінко!

І в той самий мент відкіля не взялась Орда та як заалалають, як затупотять кінськими копитами, як засвистять арканами — що господи!

Дівчата й хлопці урозтіч. Так де тобі! Мало не всіх Орда переловила. Переловила й погнала ген-ген, мов череду.

Зостались у діброві тільки Одаря й Катря: забились, мов курчата під квочку, у калинові кущі й сидять там не живі, не мертві.

VI

Коли слухають — тихо, тихо кругом, тільки де-не-де вітрець позіхає, вершиною дерев пробіжить та осичина тихесенько щось з листом розмовляє.

Виходять з кущів — нема нікого! Усіх Орда забрала. Забрала й Степана чорнявого й Василя кучерявого тих, що мусили після Пилипівки до Одарі й Катрі сватів засилати.

І заплакали дівчата, да так заплакали, так заплакали, так плакали, що не зчулись, як водою поїнялись і побігли-побігли двома річечками — побігли туди, ген-ген за Ордою.

І прозвали люди ті річечки — одну річкою Одарею², другу — річкою Катрусею³.

І біжать ті річечки-сестри й досі.

Тільки ось що з того вийшло.

VII

Спершу бігли сестрички кожна своїм шляхом. Біжать одна недалеко від другої та плачуть чистою сльозою. А люди дивляться та аж об поли руками б'ються.

— От, — кажуть, — ніколи не було у сьому степу річок, а тепер бог послав.

І п'ють люди з тих річок водицю чисту та холодну і скотинку напувають, і усяка твар Божа ту водицю п'є — чи горобчик, чи сірії утенята, чи білії лебедята.

А далі скучились сестри одна за другою та й умовились бігти укупі. От обнялись, знов заплакали і побігли.

І все біжать, все біжать туди, ген-ген на полудень, куди їх чорнобривих та кучерявих татар погнало.

² Одаря (Одарка) — ріка на Закарпатті, що впадає в Тису, з Тисою — в Дунай. Є річка Одає в Черкаській області.

³ Катруся — річок з іменем Катрі є на Україні кілька: Катеринська, що впадає в Самару, а з нею в Дніпро; Катеринка, що через Цату, Снов, Десну також впадає в Дніпро; Катрожка, Катреччина і Катрина — перша допливає через притоки в Дніпро; дві останні в Сіверський Дінець.

Не день бігли й не другий. Коли дивляться — вода! Та така вода, що й кінця й краю немає та блакитна, як небо.

— Се вже чи не море, сестрице? — одна у другої питається.

— Та, мабуть, серце, море.

— Отож там, за морем, і турецька, й кримська неволя.

— Та там же ж, любко.

— А може, там і наші бідні невольники — Степаночко та Василечок?

— Там-там, серце, коли ще живі.

IX

Коли дивляться — на морі галера стоїть, турецька галера. І чути, як на галері бідні невольники співають, неволю й землю турецьку проклинають:

Ой ти, земле турецька, віро бісурменська,

Ти, розлуко християнська!

Не одного ти розлучила мужа з жоною,

Брата з сестрою,

Діток маленьких з отцем і маткою...

— Ох, сестрице-рибко! Я чую, либонь, то мій Василечок співає.

— І я, сестро, чую Степаночків голосочок.

А воно так і було — Бог привів побачить своїх бідних.

X

— Побіжімо ж, — кажуть, — сестричко, до самої галери, де, може, бідні невольники тяжкою роботою примучені, сонечком попечені, питоньки хочуть, то ми їм питоньки, свіжої водиці дамо з рідного краю.

Ото і добігли до самої галери і бачать, як бідні невольники, а з ними Степан і Василь, тяжку роботу відбувають.

— О мати Божа! Хоч би краплю холодної водиці! — стогне Степан, на море з галери поглядаючи, — у горлі пересохло і у грудях так і пече.

— І я б, брате, випив, — каже Василь. — Та де її, води, візьмеш? Велике море, а води... о-о!

— А ось вода, серце Степаночку! — озвалось щось із моря.

— Та се либонь Одаря мені почулась, — дивиться Степан на море, — се її голосочок.

— Та я ж, Степасю, серце! Я водиці рідної принесла з України: возьми ківш та й пий з богом.

Дивуються невольники: се б то, мабуть, русалки до їх з води озиваються.

Бере Степан ківш, хреститься, нагинається з човна і бере з моря воду — та до устоньків.

А вода гірка та солона!

— О бодай тебе! Се нам, братці, проява проявилась: вода така ж гірка, як і наші сльози, і солона, солона!

Почувши тее, сестри-річки гірко заплакали.

— Ні собі, — кажуть, — ні людям: море й нашу чисту воду попсувало. Пропали ми, сестро, у чужому краю.

XII

А на Вкраїні річки-сестри й досі течуть чистою та холодною водою. А люди тую водицю й досі п'ють та мило-сердного Бога славлять, бідних сестер згадуючи. І згадуватимуть, і питимуть чисту воду, поки сонця й світу...

А як добіжать, кажуть, сестри-річки до моря, то ні собі вони, ні людям. Таке-то воно, море!..

Кузьмич Олександр — український белетрист, автор романів «Козаки» в двох частинах (1843), «Зіновій-Богдан Хмельницький» у п'яти томах (1846), а також оповідань: «Набіг у степу» (1844) і «Останні потомки гайдамаків» (1849).

НАБІГ У СТЕПУ

Діється в 1628 році

— Гірка у вас невзгодина, дядьку, — сказав запорожець Запіванка. — Ляхи зовсім заволоділи Україною, орудують, як хотять, і вами, й вашим добром; козаки стали польськими холопами, ваші попи щодня вмирають у муках; з церков ляхи поробили стайні; мучать вас, відбирають жінок і дочок та лають вас... Пропала ваша козацька честь! Чи се ж у нас, в Запорозькій війську? Недарма ж цілий світ зве його славним Запорозьким військом! Що нам лях, що татарин — сам турок ні по чому! Б'ємо, душимо їх та ще з них беремо золото мішками! Гуляй душа!.. От хоч би й вторік! Дісталося від нас туркам і татарам — всім по черзі дісталося. Хитрий вражий син татарин; знатний з нього наїзник, та й запорожця не взяв кат, — додав Запіванка, закручуючи гордо оселедець за ухо, — і запорожцеві не клади пальця в зуби.

— Що ж там такого приключилось? — спитав Тарас, вельми розіквалений.

Тарас замолоду воював доволі, він тоді належав до найхоробріших й найудатніших козаків; не дивниця ж, що й на старість слова «війна», «набіг», «битва з татарами» з усією силою відзивались в його душі.

— Чули ми про ваші битви з татарами. Було, і моя рука не дарма держала шаблюку; і від мене не раз валилися і лях, і турок, і татарин — та все то давно загуло; відмолодів твій дядько! Розкажи, небоже, про свої молодецькі діла; серцю неначе легшає, що хоч на Запорожжю не загинула ще козацька слава!

— І не загине, дядьку, йй-богу, не загине, — крикнув завзято Запіванка, ударивши сильно кулаком по столі. — Не таківські запорожці! Дай тільки запорожцеві коня або човен та добру шаблюку та покажи ворога — то най буде ворог сей хоч у глухому степу або на бездонному морі, де-небудь, а запорожець дістане супостата; адже ж на те він і запорожець! А татарві поганій вже далися ми взнаки вторік; та так добре засіли, що їм і на думку не прийшло, як вони так були необачні.

— Яке диво розказуєш? Як же, в чім були необачні?

— Ге! Як? Адже ж на те дав господь запорожцеві голову, щоб міг вивести в поле і самого чорта, не тільки кримця або ногайця. А діло було ось як! Таки і я тут не був останньою шпичею у возі! Гм!

Довго ми дибали на заклитих ворогів наших кримців. Уже кілька літ з ряду чигали на них в степу, та ні, нічого не здобули! Було, сторожували цілими неділями — ні, що хоч! Просунуться мимо рук, прокляті! От іноді неначе й впав на слід або виглядиш кілька їх загонів, — що ж, гониш, доганяєш, а вони тільки заглянуть нас своїми вузькими очима, — диви, і розсипалися, як сарана, хто куди попав! То гонишся за сотнею, а за тисячкою або двома і слід запав. Між тим бачив ти тільки всього-на-всього три, найбільше чотири загони. Думаєш, що їх тільки й є, — еге! Так і вгадав! Виїдуть з глухого степу, розділяться на десять або п'ятнадцять, а може, й двадцять загонів: одна половина кинеться вправо, друга вліво — їдуть, їдуть; сторожові — наперед, усе роздивляються, чи нема де козацької засідки, та хватають нашого брата, напавши знічев'я. А як же ж тільки й догадаються, що ми їх замітили, от і візьмуться на хитрощі: кожен загін утікає, хто куди попав, а як заглянуть, що наші доганяють, розсипляться ще гірше по степу, щоб зовсім збити нас з пантелику, куди їх справдешня дорога. Коні ж у них — справдешні чорти, мчаться, неначе вихор який; правда, і наших не взяв кат, та ні — не догониш в степу татарина, коли він загадав не битись з тобою, а як би обманути і висмикнутись від тебе. Проклятий народ! Хоч би кожного разу й вибили яку сотню-другу, ну, хоч би й тисячку або й більше, та що з того, коли десять тисячок вдерлось у границі України або Польщі і там почнуть таке грабування та різню, що крий Боже! Та вже най би собі різали та забирали в неволю вражих недовірків ляхів — туди їм дорога! Та в тім-то й біда, що бісурмани не розбирають, хто православний, хто ні, — всім одна недоля. От потім станеш їх вижидати з набігу. Що ж, знов те ж саме лихо!

Знов таки пересунуться, прокляті! А вже ж чигаємо й тут, і попоб'ємо гаразд, і добичі таки відберемо чимало, та що з того, коли головна сила не дісталась в руки, а з нею і луччу добичу неначеб з рук у тебе видерли.

Чимало літ ми засідали, думали і се, і те, і сьак, і так, ні — татаринів ніби сам чорт шепче, куди лучче пробратися через степ до границь і де опісля безпечніше скритися із добиччу.

Минувшого літа ми таки засіли, і ось як усе було! Слушайте ж, дядьку, та й міркуйте над справою.

Ви самі воювали з татарами, так і знаєте, як у них що ведеться. Так воно лишилось все й донині. Пустившись на грабування, розділяються, розсипаються по степу, щоб обманути запорожців, а по тім, як тільки лишать нас далеко за собою, так знов зберуться разом, де собі наперед задумали. Вертають з нападу — знов та ж сама проява! Розбіжаться по степу, лишать сліди на всі чотири сторони — гляди, де хоч! Як же ж зайдуть у глухий степ, так зберуться у який-небудь яр, щоб відпочити й поділити добичу. Тут сидять іноді й цілий тиждень. На се наші старі тільки й зважали. Степи ми знаємо не гірш усякого татарина і добре запам'ятували, у яких місцях татари стають після набігів. Знать-то ми знали, та от в чім лихо: місць таких, мабуть, більш двадцяти, а порозкидані бозна-де по степу. Хитрий вражий народ! Хоч би сказати про місця спочинку, — диви, які хитрі: одні такі — в самій гущавині на схід; другі — на сто верстов від них на захід сонця; треті — не знать де на полудне. От і пильнуй ворога, де хоч! Ти сторожуєш або відшукуєш його направо, а він від тебе на два дні дороги наліво; ти кинешся наліво, а він у ту пору де-небудь затаївся в самій середині степу. І де розложиться, зараз розставить сторожу, так що вони слідають у степу, скільки око добачити може; а вже чого вони не добачать впору, сі прокляті вузькоокі! От і лови татар, як хочеш! А хоч і напевно знаєш, де криються, і можна б вночі підкрастись, та як вглядиш ворога в таких страшених степах, а не знаєш і не відаєш, де він: двадцять верстов від тебе чи двісті направо чи наліво, назад або вперед — так куди будеш підкрадатись?

— А ми, дядьку, все-таки засідали! — промовив запорожець, вус покрутивши. — Та звольте, дядьку, ще по чарці... Славна горівка, та й перець у ній, не взяв його кат! Так і пече в роті! — Він випив чарку. — Ще ж таки треба люльку закурити, без люльки якось так язик путається. У мене ж тютюнець добрий, нате, будьте ласкаві, і ви, дядьку.

— Добрий тютюн, нічого казати, — відказав Тарас, закуривши люльку. — Ну, як же ви там засідали?

— Е, як! А ось!

Настала весна, близько вже й літо; добре пильнуємо татар, а їх усе нема. Нас було тисяч з п'ятнадцять; дві третини укривалися в глибоких ярах, а тамті тільки їх прикривали, так що татари могли знати тільки о п'яти тисячах. Між тим розпускали нишком чутку, що значна сила запорожців пішла погуляти в Польщу¹. І справді, виправили там дві-три сотні козаків; ті спалили кілька сіл, розігнавши ляхів, щоб скорше рознеслася чутка про напад наших. Татари й повірили всьому. Раз гледимо — гонять з усіх сторін наші сторожові. Було се під вечір. «Татари, татари!» — кричали вони ще здалека, нагайками махаючи... Нам того тільки й треба. Сей час наших п'ять тисяч на коней — та навздогін за татарами, щоб побити, хто навинеться під руку, а потім стати на сторожі та опісля дождати повороту ворога з нападу. Між тим наших десять тисяч цілих, не замічені татарами, кинулись у середину степу. Ідемо годину, ідемо дві; ніч невидна, глянеш назад — огонь ще і ще. То, дядьку, палали над Дніпром сторожові фігури². Іхалисьмо розсипані і в різні сторони: одно для того, що трава скорше встане, коли одним місцем переїде небагато, а як встане трава, так і слід за тобою запах; друге для того, що, якби татарська сторожа зоставалась в степу, вони не знали б, скільки нас і куди ідемо, і напевне вважали б за наших товаришів, що нарошно вислані були навздогін; а третє, тому, як побачиш, що дальше розказуватиму. Ідемо ми та ідемо, і все глуше та глуше в степу; ідемо день, ідемо другий, а вперед їхати ще дальше. Широко, просторо в степу! Є де погуляти козацькій душі! На четвертий день стрілисьмо перше місце, де спочивають татари, — се була довга, глибока долина. Спинились. Ви знаєте, дядьку, що могил в степу незліченна сила, от і недалеко сеї долини, де ми спинились, було дві могили. Зараз одну обступили козаки і взялись до рискалів: з одного боку могили, ік вершкові, знялисьмо бережно першу верству землі,

¹ Запорожці тоді були підданими Польської держави і виступали проти неї у формі повстання, а не набігу.

² Сторожові фігури — «Фігурами» називалися високі стіжки, зложені з пустих смоляних бочок, стояли вони всюди на берегах Дніпра. Скоро тільки сторожові козаки замічали, що ворог зближається, зараз спішили дати звістку об тім сторожі найближчої фігури, — фігуру сей час запалювано, а за нею бистро одна по другій запалювано на цілій просторині над Дніпром. Се був знак для людей, що близько татари» (прим. автора).

як була, з високою травою. Потім сталисьмо копати в глибину. В несповна дві години яма була готова: зверху, скільки можна було, вужча, в середині і в споді просторніша. Кинули жереб між козаками, — слава Богу, не мені довелось! А кому довелось, той перехрестився, вліз у яму, ще раз перехрестився.

«Прощайте, — говорить, — братця, — та моліться Богові не за те, щоб нам побачитись, а за те, щоб лучче не виходити мені з могили, тільки щоб ви відбули службу».

То був, дядьку, характерник, — замітив Зап'іканка.

Жаль стало чоловіка — от напевне живого на смерть закопували в землю.

— Ох як страшно! — кликнула сестра Зап'іканки, закривши лице руками.

— Будуть ще не такі муки! — замітив Зап'іканка і потім дальше говорив:

— Тільки козак скочив у яму із списою та вспіли покласти йому хліба та поставити води, зараз і заткнули в ямі жердки, на них положили комиш, — у нас всього було в запасі, — а відтак і пішли сипати землю. Засипали; на сам верх положили ту верству з травою, що я казав, — та й кінець; все приладили, як було, підняли траву, що при роботі окола ями трохи зімнялася: тільки й признаки, що дим продува з ями; та штука була в тім, що добачити їх можна було, тільки прилягши до землі, а то ще несвідомий не вгадає, до чого то і як. Скінчивши все, пігнали дальше.

— Е, зачекай, козаче, — перервав дядько. — Ви дбали об тім, що ви там діяли, а земля ж? Мабуть, не вся влізлась у яму, коли там лишився чоловік?

— І забув сказати, дядьку! Бачите, тільки стали копати яму, то довкола розіслали кінські чепраки, зшивши критим швом, а землю всю обережно всипали в торби, а потім вже, ідучи, розсіяли в різних місцях по степу.

— От тепер так!

— Воно так і було; я ж спершу казав, що ми вивели в поле самих татар, а хто ж, крім самого чорта, — прости господи! — такий хитрий, як татарин? Тепер бачите, дядьку, що, взявшись зводити татар, ми і їхали, і робили, і знов їхали так, що хоч би в степу сторожували й тисяча татар, нічого б не вивідались, хіба б сей час приїжджали до могили, де ми лишили сторожового, а татарини, на своє лихо, пильнували тільки п'ятитисячного загону; а той і сам бажав, щоб його пильнували.

— Що ж потім?

— А ось що: від'їхавши від могили, все військо розділилось на стільки малих відділів, скільки було місць, де задумали чатувати на татар, однак наперед умовились, в яких місцях зберуться знов по скінченім ділі. Наш відділ поїхав прямо, інші пустилися, куди кому назначила старшина. Ми від'їхали від могили так верстов сім або вісім — стрілили комиш тут, супротив могили, лишили другого сторожового, от-таки мене, а самі знов дальше.

— Зачекай, зачекай, козаче, — перервав Тарас. — Я хоч небагато второпаю, як воно і від чого воно, а все-таки спитаю: нащо ви закопали чоловіка в могилу, коли поставили тебе тільки в сім верстов від неї? Хіба ж ти не міг би сторожувати де-небудь на могилі близько комишів, коли татари спочиватимуть в долині. Адже ж в степу майже з кожної могили видно верстов на двадцять довкола.

— Е, дядьку! Отсе й єсть, що не знаєте всіх хитрощів татарських? Бачите що! Вузькоокі вороги мають звичай усе ставати вночі на довгий спочинок. Так що ж, доглянеш у темноті, будучи, приміром, сім верстов від долини? Се одно, а друге й то: най вони і вдень стануть, та се ж лукавий народ, перше чим стане, то його напередовці розсиплються верстов на двадцять довкола на розвідки: чи нема де близько нашого війська; от тут, коли ти сторожовий, тобі не до розглядів, тут сам гляди, щоб тебе не підглянули, а коли де й притаївся, сиди, не виставляючи голови вище трави або комишу, коли бог дав у нім сидіти. А тим часом татари або поїдуть дальше, або хоч і розложаться в долині, то вже ти їх не побачиш, а підійти там і не думай! Верстов на п'ять від місця, де спочивають татари, довкола в них усюди розложиться сторожа, так що майже й муха не пролетить без їх відомості.

— Гм! От що! А дальше як було?

— Так же точнісінько, дядьку, наші настановили сторожу ще в двадцяти найважливіших місцях. Усюди, коло самого місця, де могли стояти татари, закопували в могилі сторожового запорожця, а супроти тої могили, верстов за сім або більше, як воно випадало, ставили другого. Кожному з нас добре наказували, що коли діяти.

Скінчивши своє діло, кожний відділ спішив до місця, де всі мали зібратися, пильно замічаючи по дорозі гущавини, могили і все, по чім можна б пізнати пряму дорогу до нашого брата сторожового. От коли всі відділи зійшлись, старшини подумали, порадилися — і розділили військо на два загони: один лишився на місці, другий пішов у сторону і став на спочинок верстов із тридцять від першого загону.

Оба вони розложились так, що найдальша могила, де сидів закопаний запорожець, не була дальше як сімдесят верстов від того або другого загону.

Дальше уладили ось як: там, де такі сторожові, як я, були від загонів не дальше тридцяти верстов, до тих місць кожного вечора посилали по одному верховому з зайвим конем; верхові виїжджали при заході сонця і старалися приїхати на своє місце, поки ще не зовсім смерклося; робили се тому, щоб верхові певно знали, де їм ставати, а ставати їм було треба прямо навпроти місця, де ми сиділи. Верховий ждав нас до світанку, потім чвалом їхав назад до загону; се для того, щоби вспів до сходу сонця відїхати дальше від місця, де сторожували вночі, а то прикочували б вузькоокі вороги на своє місце й розіслали б, як у них водиться, сторожових, так сі чортів сини замітили б верхового, дали б знати своїм, і тоді бог зна, що б приключилося. Усе то діялося і там, де піші запорожці сторожували тридцять верстов від загонів, тільки там висилали вже не одного, а двох верхових, теж з зайвими кінями: один стояв без упину верстов двадцять або двадцять п'ять від нашого брата; днем він скривався де-небудь у гущавині, а вечором приближався на десять верстов до пішого сторожового; другий верховий приїздив вчасніше на те саме місце, відкіля виїхав його товариш, ждав його до другого дня і, діждавшись, вертав до загону.

Довго гледів я, як щезало з очей наше військо, — от воно все дальше і дальше, от і нічого не видно! Лишивсь я один як палець! Навіть коня взяли товариші... Хоч нашому братові-запорожцю не треба доперва привикати лишатися в степах на сторожі, а все ж таки — не втаю гріха, дядьку, — сумно стало на серці серед безкрайого пустого степу, одинокому, без вірного коня-товариша! Неначе в тебе і руки відняло, і ноги підкосило. Що ж козак без коня? Тьфу! Погань! Козак тільки тоді й козаком, як гарцює по степу на бистрому коникові або гуляє по морю на своїй швидкій «чайці». Ось і справдешній козак! Любо йому погуляти за ворогом в широкому степу; розрадується козацька душа, як попадеш на ворога серед чистого поля. Любить козак змірятись з ворогом силою та поздоровкатись доброю шаблюкою — се справді запорозьке діло... А тут кинули тебе серед степу та добре наказали пальцем не тикати татарина, хіба б уже він прямо попав на тебе. Ні, дядьку, така служба не годиться ні вдачі, ні душі доброго запорожця.

Сонце було високо, як я остався один без товаришів. «Що ж, — думаю, — служба моя нічна, і ще далеко до кін-

ця — треба доладно приготувитись». Славно захропів я; сонце ось-ось виднілось далеко кінець степу, як я пробуdivся. От і ніч, гарна ніч! Звізди так і сяють. А тишина! Вітрець не війне, трава не ворухнеться. Колись-не-колись заб'є перепеличка або відізвуться соколи в небі, і знов степ тихий, як могила.

Минула ніч, минув день, минуло ще два дні і дві ночі — все тихо в степу; ночами я очей не спускаю з тої сторони, де сидів закритий характерник, — нічого не видно. Від ранньої зорі до сходу сонця я все глядів у ту сторону, де сховались наші. Я знав, що верстов десять від мене кожної ночі ждав запорожець на случай, коли я прибіжу звістити його в одній хвилі о приході татар, — глядів, не спускаючи ока, та нічого не бачив. Правда, я знав, що з такої далечини нічого не побачу, а все ж дивився.

На третій день вхожу на могилу, що була недалеко мене, оглянувся довкола — пусто! Я приляг на могилі, закурих люльку, курю й думаю собі, — та ні, добре тямлю, що нічого не думав, бо й думати лінувався!.. Диви, зачорніло далеко; глянув направо — ще! Еге, думаю, недарма! Я рачки, рачки з могили та побіг у комиші; їду комишем та усе підіймаю за собою стоптаний очерет, щоб не лишити сліду за собою; забрався всередину — і нічирк! Чую: шумить трава по степу, от шум усе ближче та ближче... Справді, думаю, — татари. То вони й були! Комишу було небагато, та й то невисокий. Чую: гонять відтіля і відсіля, ось коло тебе шмигнув один, другий, ось-ось наїдуть на тебе! Шаблюка була в мене наготовлю — недарма б я стрітився з ворогом; рука так і дрижала з ним зіткнутись, та ба! Неказано, то й лежи собі та скрегочи з досади зубами. Диви: вправо поїхав один, вліво другий, і, мабуть, їх назад і вперед проїхало з п'ятьох, а може, й більше. Так в три години опісля все втихло — наїзники вернулись назад. Було вже під вечір, я тихо виліз з комишів, висунувся на могилу, дивлюся: там-сям у степу ще чорніло.

«Ну, — думаю собі, — тепер, Гараську, не дрімай, гляди обома очима, може, що побачиш з могили».

Ось і вечір, ось і ніч — нема огника над могилою! Певно, думаю собі, вони тут не задержались!.. Я все дивлюся та дивлюся; ніч темна, хоч очі виколи! Вже мене і сон морить, і очі злипаються, як не перемагав себе подоліти дрімоту — неначе справді чорт наслав! Ніколи не був я такий сплячий, а тут на ж тобі!

Певно, було далеко вже по опівночі... а все нічого нема... Нічого й не було тої ночі.

Запиканка зупинився, витрусив попіл з люльки, знов набив її тютюном, закурив і так дальше розказував:

— На другий день я лежу та гляджу з могили — чорт знає! Все буцім єсть хто-небудь в степу: то там мелькне чорне п'ятно, то в іншій місці. Настала глуха ніч; я ока не спушу з тої сторони, де була могила характерника. Диви: блиснув огонь; протираю очі, думаю, що маячиться, дивлюся — знов зірочка! Минуло чимало часу — показалася третя зірочка. Молодче-запорожче! Тут нічого було довго думати: вже видно, де татари. Я вхопив шаблю і, скільки стало тху, кинувся до того місця, де мав ждати товариш. Біжу годину, а чи туди біжу, бог його знає: на небі ні зірочки, тьма така, що крий Боже. Пробіжу так з версту та й думаю: з якої сторони вітер? А вітер тихий та теплий, ледве розбереш. На моє щастя, все дує буцім справа, отже, думаю, коли вітер не перемінився, то я на своїй дорозі, — а чого ж йому змінитися? Ось близько й досвіток... Вітрець повіяв буйніше; мабуть, пробіг я більш десяти верстов, а товариша нема! Ну що ж, думаю, коли я або він та махнули не в ту сторону? Пропаще діло! Біжу ще, та все тихше, ноги усталя; світає — нема товариша! Пропала козацька голова! Зовсім розвиднілось, дивлюсь наперед — нікого нема, направо — нічого не видно, дивлюсь наліво — от і він єсть! Я миттю сюди. Він теж мене замітив і чвалував до мене.

— Що, братчику? — спитав він, під'їжджаючи.

— Єсть!

— Гарно! Ось тобі кінь, поїдемо.

— Ні, козаче, злязь і ти з коня, незабаром зійде сонце — татари не за горами; на коні небезпечно, а піхотинців не побачать.

Він спішився. Довго йшли ми і аж тоді сіли на коней, як довідно знали, що татаринів не вдасться нас побачити, хоч би мав навіть чортові очі, а не прості татарські. Ми почували, скільки тху, і в полудне були зі своїми. Зараз післалисьмо двох кінних до другого загону, — пам'ятаєте, дядьку, що той був верстов з тридцять? Так в годину або в дві ми виступили, а під вечір зійшлися з товаришами. Настала ніч, ми їдемо все тихше та обережніше. Верстов так з п'ятнадцять від ворожого табору зупинились, щоб коні спочили. Відтіля розділилисьмо на три загони: правий і лівий повним шагом звернув кожний в свою сторону, а ми поїхали прямо, вкоротивши поводи, щоб дати товаришам часу від'їхати до неприятельського стану враз з нами та в однім часі з трьох сторін ударити на ворога.

Коні йшли тихо, нога за ногою; духота страшенна, комарі і бомки так і снуються. Ідемо — вуздечка не бренькне, кінь не заїрже, чутно тільки шелест трави та гудіння комарів; здається, й вітер би не підслухав, як ми їхали, та чорт хіба встережеться від татарина! Чим більш наближались до табору, тим більше вкорочували шаг, щоб не був чутний дудонь од сухої землі, — та чортівське ухо в татарина!

Чую: шум, неначе хто їде! Прислухаємось — їдуть сямтам, ще і ще. «Очунялись сторожові!» — розляглося між запорожцями. Не було часу гайтись. Ми погналі щотху, щоб напасти на татар знеобачка, — ні, не вміли! Крик сторожових і дудонь од нашої погоні завчасу розбудив ворогів. Уже ми три верстви од стану вражого. Господи, кінець світа! Шум, гамір, крики. Ми швидше і швидше, а ніч темна, неначе могила.

«Урага, урага! — кричали ми, наїжджаючи на зворушений табір. — Бий, коли, ріж! Не жалуй вражогої крові!»

— Славно, запорожці! Йй-богу, славно! — крикнув Тарас, розгорівшись воївним криком небожа. — Бий, ріж, басурманів — нікому не попусти!

— Славно поздоровкались ми з ворогами — небу стало душно! І вони, й наші так і валяться! Виглянув місяць; зав'язалася така різня, що крий Боже! Вони думали, що запорожців тільки й всіх, що ми, і билися не дуже завзято! Розігралася козацька душа в такій різні. Татари — неначе ліс кругом тебе, — рубай, коли вправо і вліво; що махнеш, — то юнацький замах, там голова повалилася, там рука падає! А крик, а зойк, а шум! Тут стріляння, стукотня шабель, юнацькі поклики наших та гиркання татар — там зойки розпачливі бранців і дітей та рик зляканої скотини. А боротьба все гарячіша та гарячіша; їм дісталось, але дісталось і нашим — от хоч би й мені: і сюди, і сюди (указуючи на груди й обі руки), і от шрам на голові; деремося, неначе у кожного в запасі десять таких голів, опріч тої, що носив на плечах. Ні один козак не погиб дарма, кожний повалив як не двох, то трьох татар, нім перевернувся з коня. А все з нами було погано! Все-таки було їх, мабуть, п'ять на кожного запорожця. Та наші не лякались — що з того, що їх більше? Хоч нас вп'ятеро менше, зате кожний з нас щирий запорожець, сказано — лицар! Не під пару погані татарські!

Та й велика ж сила вража! Як не кріпко держались ми, а їм таки вдалось врзатися до нас у саму середину; тут вони бистро оточили розірвані загони й шаткували нас, як капусту. Мене з одною сотнею товаришів зовсім виперли

від головної сили. Ми вже билися далеко на убоці... Їх в десять раз було більше. Смерть так і ходить округ тебе, а ти їй і в лице не дмухнеш! Загибель була близька і неминуча...

Нараз застогнала, задудніла земля направо і наліво — то неслась наша сила... Як зачують татари! Як заревуть по-їхньому: «Аллах! Аллах!» Диви — куди лучче! Кождий кинувся, куди очі провадили й куди ніс кінь. Мабуть, не вспів я два рази кліпнути оком, а вже татари розсіялись, неначе мухи. Ми навздогін.

Оттак-то все, дядьку, татари все такі! Ріжуться, б'ються, як звірі, коли знають, що їх п'ять або десять на кожного козака, а лиш случилось один на одного, то й закивали п'ятами та й чухрають щосили. Так було в них споконвіку, так вже, мабуть, буде усе.

Гонимо ми. Татари летять як вихор, стріляють із лука, утікаючи, і кожда стріла повалить кого-небудь з сідла... Ось вони замітили, що нас напереді не було й сотні, — миттю, наче чорт їх стягнув шнурочком, збилися вони в купку людей з треста і разом кинулись на нас. Та не на таківських напали, ми привітали їх по-своєму, вороги не встояли і розбіглись знов...

Чимало ми їх побили, але й наших багато полягло... Ми все гонимо, а вони від нас дальше і дальше... Не змога було нашим коням ганятися за їхніми; наші, бідні, вже трохи не добу в роботі, а їхні більше доби спочивали. Як ми побачили, що тільки дарма томимо коней, ми скликувались та зараз і вертались до татарської стоянки... Наших, мабуть, більш половини було вже там: одні вернулись, як і ми, з догінки, другі лишилися тут з самої битви берегти полонених... Ось яке було наше юнацьке діло... Довго будуть тямити його і наші, і татари... А що-то добичі, золота, каміння, людей і всілякого скота! Таки поживились ми, буде з нас!... Як вернулись всі наші з догінки — почали ми все паювати... гульня... славний був час!

— А запорожець, що був закопаний в могилі? Ти й забув про нього!

— Ніхто не забув ні про нього, ні про його товаришів, — сказав, зітхнувши, Запиканка. — Тільки битва втихла, наші кинулись до могили. Дивляться: місце, де закопаний характерник, запалосся. Чимборше відкидали землю, та запізно: безталанного чоловіка винесли ледве живого, а на другий день він душу Богові віддав... А все ж як був характерником, так і остався характерником до останньої хвили. Ледве віддихав, а тільки й слів: «Чи зовсім побитий ворог та й яке

було діло?» Під вечір йому полегшало, і, тільки трохи почув пільги, так вже біль йому й не в голові; ось тут він нам і почав розказувати, як там усе було до нашого приходу. На другий день стало йому гірше, і до заходу сонця ми його знов закопали, та вже навіки — в ту саму могилу, де живого були тільки на час посадили.

Послухайте ж, що розказував характерник і що ми опісля дізнались від бранців.

Лишившись самотнім, характерник розглянувся. Чимала яма, єсть де пожитися, єсть де і списою обернути. Ми не забули на дні вирити осібну ямку, щоб було місце і на спису, а в ній-то і уся сила! Характерник викресав огню, закурив люльку, приляг на один бік та й захріп. Будиться — ніч; він обернувся на другий бік, захріп оп'ять, прочумався, продер очі — ніч! «Ого! — думає. — Яка ж довга!» Обернувся, знов спить і знов проспав до самого ранку. Він лічив, що спав добу, а на ділі вийшло дві доби! Ось як сплять характерники! Зате вже як не спати, то вже не спати! Дві-три ночі й ока не зажмуриш — і нічого собі! Тільки в сю ніч, що я вам розказував, — лихий мене попутав, — а то не спиш ані хвильки цілими ночами, неначе тобі й не треба зовсім спати. То чого ж було й не проспатись доброму чоловікові? Служба його — не то, що моя; я тільки й всього, що маю дивитись, особливо ніччю, а до нього як татари самі під'їдуть, тут його й служба — так чому ж йому й не проспатись?

Раз лежить він, виспавшись добре, та курить люльку, та й думає: «Як дивно все діється на світі божім, і се, і те інше!» А під землею: ггу! Він наслухує, приложив ухо до самої землі, — здається, буцім їдуть; потім чує, що справді, їдуть. Приїхали, поїхали — знов усе затихло. Певне, були се напередовці, що мене загнали опісля в комиш. Характерник знов думає та з тим і заснув. Нараз вночі як загудить, неначе земля запалосся, — то мчалася з усіх сторін вража сила; прийшли, розкинулись в долині і зайняли її цілу, навіть до могили, де сидів характерник. Почався крик, шум, біготня; діти плачуть, скотина реве. До світу все втихомирилось, заснуло.

Пробудились татари... Знову шум і крик. Почали паювати добичу; спершу взялись до людей. Бранці всі були поляки та польки. Одному татарині дістався чоловік, другому — жінка, третьому — син їх або дочка. От тут були перші муки! Повстав плач, зойк — бранці ломлять руки, просять та молять: одна, щоб не розлучали з чоловіком, друга — з дочкою, третя — з сином. Мало о що просили!

І все жінки; чоловіки, зв'язані ременями, майже нічирк, — сказано, чоловік, так чоловік і єсть, хоч він і лях, а все-таки чоловік! Та й то ще всі знали, що будуть прохати надармо, ну, так і слів дарма не хотіли теряти. А вже жіноче діло — інше, їм хоч і кіл теши на голові, а вони все своє торочать. Так було й тут: жінки й дівчата молять та просять, а татари сміються та б'ють їх, щоб кричати перестали.

Піднялась гульня, і тут почалося таке, що в святий день та при тобі, сестро, й говорити не слід. Наступив вечір, татари розгулялись ще гірш. Молоді польки стогнуть та плачуть, рвуть на собі волосся. Зв'язані ляхи кидаються, кричать, проклинають бісурманів, рвуться, щоб видобутись з ременів, а татарам у тім і втіха, що їм по серцю. Вони ще більш веселяться, регочуться та насміхаються з чоловіків і батьків. Татаринів любя розпука бранок, а ще любіша безси́лість зв'язаного і обсміяного ворога, і він ще до того для своєї втіхи потягає безталанного нагайкою.

Не терпимо ми ляхів — лях для запорожця гірш жида і татарина, а характерник говорив, що навіть йому жаль стало, чувши все таке. Мабуть, лихо було ляхам, коли розжалили самого характерника!

Довго бушували татари, навіпослід втомилися, — от все тихше, тільки не вмовкав плач і стогони польок.

Недалеко й північ. Татари втихомирились. От характерник чує: тлумляться над ним на могилі; от хтось ліг над самою його головою. «Ну, що, — думає характерник, — як ворог закрив собою продуви? Прощай, козацьке діло!» Слава Богу, помилював! В ямі не робилось душно, значить, продуви відкриті. Давно глуха ніч, давно хропуть татари.

Характерник усе жде, може, годину або й дві.

«Час до діла!» — подумав він, перехрестився, вийняв гаманець, взяв кремін'я і губку, креснув раз, два — губка зашипіла. Характерник зараз запалив нею більший кавалок губки, добре напущеної осібною мішаниною, та зараз і на залізний кінець списи — та в продув. Блиснула списа над могилою — то був умовлений для мене знак. Горить губка, тільки іскри сиплються, а татари нічирк! Слава Богу, раз спало! Характерник насадив і запалив другу губку — нараз крик! Татари біжать до могили — губка вже догоріла; запорожець спису назад — і слід запав. Татари кинулись на могилу — всюди сплять їх товариші; кинулись до місця, де горів вогонь, — там також спить татарин. Побудили, полякали всіх, гляділи — ні сліху, ні диху. Розпитували (характерник знав по-їхньому) — ні сном, ні духом ніхто нічого

не знає і не видів. Оглянули, перенишпорили все та як закричать не своїм голосом: «Шайтан, шайтан (чорт)!» І шарах усі з могили!

«Е, — подумав характерник, — так ось що воно! Задам же я вам шайтана!» Та застромив на спису ще більший шматок губки. Татари як побачили таке небувале диво, ще гірш стали кричати: «Шайтан, шайтан!»

Бранці розказували нам об сім диві та говорять, що не тільки в сю ніч, а навіть вдень ніхто не вжився зближатись до проклятої могили, — всі думали, що то була чортова могила і що чорт розлютився, що полягали на ній. А ми слухали, та тільки зглянулись між собою, та сміялись нишком.

Другого дня знов гульня, паювання і все, що було в них першого дня... Тільки вночі вони трохи борше втихомирились... Як ми їх збудили, ви знаєте, дядьку!

— Юнаки з вас, їй-богу, юнаки! Такі-то були колись і наші козаки... Тепер не те...

Тарас задумався і сперся на руку...

АДРІАН КАЩЕНКО

(1858—1921)

Кащенко Адріан Феоданович — один з найпопулярніших українських письменників на початку ХХ ст. Автор численних прозових творів про вікопомну героїку Запорозької Січі. Його перу належать оповідання — «Запорожська слава», «На руїнах Січі», «Мандрівка на пороги», у повістях «З Дніпра на Дунай», «Зруйноване гніздо» він показав трагічну долю козацтва після знищення Запорозької Січі. Створив галерею портретів національних героїв України у творах: «Над Кодацьким порогом» (Про гетьмана Івана Сулиму); «Гетьман Сагайдачний», «Кость Гордієнко-Головко — останній лицар Запорожжя».

НАД КОДАЦЬКИМ ПОРОГОМ

(Про гетьмана Івана Сулиму)

Ще до Богдана Хмельницького, а саме в 1635 році, був на Січі запорозьким кошовим отаманом Іван Сулима¹.

За своїх молодих літ Сулима придбав собі великого войовничого хисту й завзяття, бо козакував саме під час славних походів гетьмана Сагайдачного. З Сагайдачним Сулима і Кафу турецьку у Криму здобував, і Трапезонт за Чорним морем аж двічі руйнував, і околиці Царгорода огнем випалював, а нарешті під Хотин², рятуючи Польщу, бився з турками у великому бойовищі; скільки ж менших походів та сутичок з ворогами відбув він, так того й не підлічити.

Недобре оддячили поляки козакам за те, що вони врятували їх під Хотин³ од турків, а Сагайдачний навіть смертельну рану собі там здобув, — вони полякалися козацької сили та й почали після того всякі утиски козакам чинити, а перш за все завели реєстр³ на шість тисяч душ, а хто не вскопив у той реєстр, за тим вони не визнавали ніяких прав ні на ґрунти та іншу власність, ні навіть на вільне життя і намагалися всіх козаків «виписициків», себто виписаних з реєстру, повернути у панських хлопів.

Знаючи про ті утиски на козаків і про поневолення

¹ Сулима Іван (?—1635) — гетьман нерестрових козаків, уперше згадується як козацький гетьман в 1628 р. Страчений у Варшаві.

² Мається на увазі Хотинська битва в 1621 р. польсько-українського війська з турками.

³ Реєстр — список козаків, які визнавалися польським урядом законною силою.

польськими панами українських селян, Сулима не любив поляків і не дивився вже на них, як на своїх братів, так що коли у 1630 році запорозький кошовий Тарас Трясило⁴ підняв на поляків повстання, Сулима був йому першим пособником і побратимом.

У тому повстанні козаки взяли над поляками добру перемогу, але мало скористувалися з тієї перемоги і через кілька років зазнали ще більших утисків.

Не маючи поки що влади, Сулима таїв свою помсту на поляків у своєму серці, а щоб не марнувати своєї молодецької сили та вдачі на Січі, він щороку ходив з охочими запорозькими козаками на чайках у Чорне море воювати турків, топити їхні галери, руйнувати городи та визволяти на волю хрещений люд. Слава про Івана Сулиму розійшлася далеко поза межами України і нарешті стала всесвітньою після того, як він, захопивши у морі на турецькій галері багато бранців, триста з них послав у подарунок римському папі, що під той час теж воювався з турками.

За небагато до того, як стати Сулими кошовим отаманом, поляки почали будувати на запорозькій землі, біля Дніпра, над Кодацьким порогом, міцну фортецю, маючи на думці одрізнити Запорожжя од України і перешкоджати поневоленому українському народові тікати од панів на Січ, а запорожцям виходити з Січі на Україну та нагадувати нещасним братам про те, що на світі існує воля.

Будування Кодаку було нестерпучою образою і шкодою запорожцям. Доводилося або скоритися полякам і поволі вмерти без з'єднання з рідним краєм, або битися з поляками на смерть. Сулима, як тільки став на Січі кошовим, зваживсь на останнє.

Перш за все він поїхав з побратимом Бурляєм, щоб власними очима подивитись, що робиться у Кодаку. Побратими застали там кілька тисяч зігнаних з України грабарів, що під орудою французького інженера Боплана⁵ копали шанці та насипали стіни й башти; понавколо ж Кодаку стояли табором кілька полків польського війська.

Сулима зрозумів, що військо тут на те, щоб запорожцям не кортіло розігнати грабарів, і він сказав Бурляєві:

— Нехай вражі ляхи будують, поки їхня сила, а тільки

⁴ Тарас Трясило (Федорович) — гетьман запорозьких нерестрових козаків з 1629 р., керівник повстання проти Польщі 1630 р.

⁵ Боплан Гійом-Левассер (бл. 1600—1673) — французький військовий інженер, керував будівництвом фортець на півдні України. Автор «Опису України» (1650) і карт України (1648—1650).

не буду я козаком, коли не зруйную оту паскудну їхню будівлю!

Запорозький кошовий знав, що як зруйнувати Кодак, то доведеться воювати з Польщею, бо вона того не подарувала б, а щоб воювати з такою силою, якою була під ті часи Польща, треба було мати велике й добре узброєне військо; щоб здобути ж зброю й коней та прохарчити військо, треба було грошей. От і надумав Сулима, перш ніж воювати з Польщею, йти морем на пишний у ті часи турецький город Азов та здобути у ньому срібла й золота і всяких скарбів.

Надумавши так, кошовий скликав запорожців на раду:

— А що, панове товариство, славне військо запорозьке! — говорив він. — Чи немає таких, що поодлежували вже по куренях свої боки молодецькі? Як є такі, то виходьте: підемо зо мною Чорним морем погуляти та запалимо люльки аж у Азові турецькому!

Козацтво радісно одгукнулося на заклик кошового:

— А чого нам справді нидіти у Січі та товариський хліб дурно переводити. Веди нас, батьку... Чи не допоможе нам Милосердний хоч небагато бідних невольників до рідної України та до дрібних діточок повернути!

Застукотіли у Великому Лузі сокири, і запорожці почали лагодити та конопатити великі чайки. Увесь берег Дніпра біля Січі скидався тепер на мурашник, а од вареного дьогтю та конопатки понад усією річкою слався пахучий сивий дим.

Минуло тільки два тижні, а вже були готові до походу у море півсотні добрих чайок.

Передав Сулима Січ наказному отаманові, і одного ранку, забравши на чайки дві з половиною тисячі товариства, зійшов на чардак найбільшої чайки, щоб оглянути все військо.

Велична й могутня була постать запорозького ватажка. Засмагле вітрами обличчя з великими, блискучими очима і пишними над ними бровами одбивало завзяттям, довгі вуси й трохи посивілий оселедець скрашали те обличчя ознаками досвіду й спокою, а срібна булава, що блищала у його дужій руці, нагадувала всім про велику владу запорозького кошового отамана.

Упевнившись, що все упорядковано добре, кошовий зняв шапку й перехрестився на схід сонця... А на сході, за Дніпром, саме вставало сонечко і грало рожевим промінням по рівній, як скло, пелені Дніпра, звеселяючи своїм сяйвом розлогі, вкриті зеленими плавнями береги широкої річки.

Перехрестився отаман, і всі козаки, слідом по ньому, скидали шапки та хрестилися, посылаючи рідній Україні своє останнє привітання...

Надівши шапку, кошовий махнув булавою — і вмить сотні весел, вдаривши у прозорі хвилі річки, залишала срібною сльозою, а блискуча пелена Дніпра скалмутилася водокрутнями.

Козацькі чайки рушили од Січі і розбіглися од Микитиного Рогу аж до плавні, вкривши широкий Дніпро червоними запорозькими жупанами.

Весь день плвли козаки поміж зеленими плавнями, втішаючись веселою красою рідної річки. Обабіч козаків, берегами, верби та явори купали в Дніпрі свої гнучкі та зелені віти; протоками коливалися од вітру та шелестіли очерета; по озерах табуни лебедів ячали та дикі гуси герготали; у гущавині плавні співоче птаство піснями заходилося, горлиці буркотіли та зозулі віщували; незграбні ж білі баби усі коси Дніпрові обсіли, жовтий пісок своїм білим пір'ям, мов снігом, припорошили... Дивляться запорожці на свій рідний Великий Луг — не надивляться, слухають — не наслухаються...

На другий день козаки запливли вже у татарські береги, а на третій день надвечір отаман звернув своїм байдаком з Дніпра у протоку, рясно вкриту очеретом, і зібрав там докупити всі чайки.

— Оце прибули ми, пани брати, до Тавані-острова⁶, що на ньому бусурманський Аслан-город⁷ стоїть. Тут вражі турки перетяли Дніпро залізними ланцюгами, щоб нас у Чорне море не пускати та не дати нам братів своїх з неволі визволяти. Тільки ви, діти мої, славне лицарство запорозьке, на те не вважайте, а високі верби та явори сокирами рубайте, у тороки аж у три ряди в'яжіть та на воду пускайте!

Разом узалися козаки до роботи, а як уже добре смерклося, виїхали знову у Дніпро і наблизилися до Тавані.

Діждавши вище города Аслана під захистом верб, поки зайшов місяць, козаки пустили тороки за водою і скоро почули, як забряжчали, увірвавшись і поринаючи на дно, ланцюги.

Почули й турки, що бряжчать ланцюги, і почали з Аслан-города з гармат палити у тороки, гадаючи, що то козацькі чайки, а козаки сиділи собі любенько у своїх

⁶ Тавань-острів — острів навпроти турецької фортеці Казі-Кермен (сучасний Берислав) у нижній течії Дніпра.

⁷ Аслан-город — Аслан-Кермен — турецька фортеця в нижній течії Дніпра.

легких човнах вище Аслан-города, люльки курили та з бурсурманів глузували, дожидаючи, поки тим обридне стріляти.

Нарешті у Аслан-городі потишилися і понад Дніпром вже не чути було гучних вибухів гармат. Втішаючись думкою, що потопили козаків, турки пішли спати. Темрява ночі густо сповила Дніпро, тільки зірки веселим натовпом заглядали з неба у річку і грали на хвилях своїм срібним промінням.

— Рушаймо, — тихо сказав Сулима. І нечутно, мов таємні примари, посунулися козацькі чайки Дніпром униз, до Великого лиману.

Через два дні козаки минули Прогної і, наблизившись надвечір до Очакова, нагледіли біля нього шість турецьких галер. Всім дуже кортіло зчепитися з тими галерами, але кошовий отаман не згодився на те, бо не хотів виявляти себе туркам, і як тільки місяць пірнув у хвилі лиману, увесь табун запорозьких чайок нечутно обминув турецькі галери й башти Очакова.

Поки почало світати, козаки були вже далеко за Очаковом.

З моря вставала рожева зоря, розмальовуючи його безкраю просторінь привабливими кольорами, немов простилаючи перед козацькими чайками рожевий, сріблом гаптований килим. Згодом золоте сонце, не виникши ще з моря, послало свій промінь під небо на білі хмарки і затопило їх рожевим кольором з золотими розводами. Весело глянули ті хмарки у блакитне море, як у люстро... і не можна було пізнати тепер, де море, а де небо... Нарешті з морської пелени виникло й саме сонечко і заграло по вершках рухливих хвиль ширим золотом. Разом з сонцем прокинулося й море і заграло дрібною хвилею. З півночі подихнув вітерець і, понадимавши на чайках вітрила, погнав їх туди, куди направляли керманичі, — на схід сонця.

Щодалі хвиля більшала. Проте козаки були байдужі до хвилі. Не первина їм у море ходити — вони запалили люльки та завели пісні про Сагайдачного та про Самійла Кішку.

Отаманський байдак йшов посередині, а на ньому з прапорів було нап'ято гасло, щоб усі чайки купи держалися, щоб передні не одпливали далеко та не кидали задніх, бо під час походів траплялося таке лихо, що розбурхане море порозкидає козацькі чайки так, що потім отаман і не збере всіх... От і горнулися тепер всі чайки до отаманської, мов діти до матері.

Пливуть козаки і день, і два, і тиждень... Тільки небо блакитне бачать та безкрає море, що з небом на обрії сполучилося. Геть далеко морем обминув Сулима кримські городи Козлов та Ахтіяр, щоб бурсурмани не побачили, у який бік попливли козаки. Тільки через тиждень, далеко на півночі, виявилися козакам у блакиті неба кримські гори Бабуган та Чатир-Даг.

Ще минуло два дні, і козаки пливли вже повз Кафу, що її сімнадцять років до того зруйнував славний гетьман Сагайдачний.

Над вечір того дня Сулима побачив, що з моря, назустріч козакам, виринають вітрила турецької галери. Щоб не виявити себе, кошовий поставив чайки так, щоб од галери вони ховалися у сійві вечірнього сонця.

Галера, осяяна останнім промінням червоного сонця, посувалася поволі, приваблюючи козаків до себе. Нарешті сонце пірнуло у хвилі, і над морем почала осідати темрява.

— Ану, діти! — гукнув Сулима, — рушайте тепер просто на галеру, а що робити далі, самі знаєте!

Ледве чутно дзюрчить вода поперед великої турецької галери. У три ряди сидять на галері, на великих гребках невольники, прикуті до лавок ланцюгами, а поміж невольниками турки походжають і б'ють нещасних терниною та червоною таволгою. Стогнуть невольники з тяжкої муки і тужать, згадуючи свою рідну Україну... Не бути їм уже на волі і не бачити ні рідних осель своїх, ні жінок любих, ні діточок дрібненьких.

Аж ось козацькі чайки вже оточують галеру тісним колом, а запорожці направляють на вартових мушкети та залізними гаками зачіпають галеру за чардак. Випало враз кілька сот мушкетів, і турецькі вартові попадали додолу.

На галері збився галас, і перелякані турки вибігли на чардак; проте й козаки вже були там і зчепилися з ворогами у кривавій січі. Пальба, галас, брязкіт зброї й крик одчаю — все збілося в скаженому гармидері... А невольники, почувши пальбу й відомий гомін січі, вже догадалися, що сталося те, про що вони тільки вві сні мріяли, що прийшла до них бажана воля... Прокинулися тоді їхні замордовані душі і почали вони бити й рвати на собі кайдани.

Небагато минуло часу, а вже й немає кого козакам на галері рубати.

— Розбивайте невольникам кайдани! — гукнув Сулима. — Роздавайте їм турецьку зброю та беріть по байдаках, а галеру пускайте на дно!

Застукотіли сокири, прорубуючи у галері дно, і великий

корабель, коливаючись, почав поринати на дно. Тільки й зняли з нього козаки скарбничку та найбільше коштовні речі.

— Добре, діти! — весело говорив кошовий, поглядаючи, як безодня поглинула галеру. — Тепер запалимо люльки, та й далі!

Попливли козаки далі, до Тамані, аж тут трапилася їм пригода — подув великий вітер од схід-сонця, і два тижні не давав байдакам ходу. Хоч козаки й громадили на всі гребки, а великі хвилі заливали чайки водою і одкидали їх назад, мов трісочки.

Довелося запорожцям тяжко бідувати, бо по деяких чайках не вистачало вже солодкої води, і коли б не пішов, на щастя козаків, великий дощ та не налив у байдаки води, то, мабуть, багато з товариства не побачили б уже своєї рідної України.

Нарешті стомлені козаки прибули до Тамані і, заїхавши у вкриті очеретами гирла річки Кубані, стали там на одпочинок. Тільки через три дні, набравши там повні кухви солодкої води, козаки рушили на північ, у Азовське море.

Через два тижні, після всяких пригод, прибули запорожці до річки Дону. Заховавши там у гирлах річки всі чайки, Сулима з одним байдаком, ховаючись поміж очеретами, поїхав обдивитись, чи є біля Азова турецькі галери, та де саме стоять; коли ж сонце сіло, і він обміркував уже, як вдарити на ворожий город, то рушив з усім військом до Азову.

— Ну, діти, поділяйтеся тепер на три війська, — наказував кошовий полковникам та курінним отаманам. — Першому війську з Бурляєм турецькі галери топити, з другим сам піду бусурманів рубати та у замок всіх яничарів заганяти, третьому з Хвилонем невольників по льохах шукати та на світ Божий випускати.

Вдарили козаки одночасно й на галери, й на місто, і до півночі у березі зайнялися бочарні, у місті запалав базар, а на річці поійнялися вогнем галери. Високо під небо піднялося над Азовом полум'я і, загривши на хмарах, одбилося по протоках та затоках Дону.

Рубалися козаки з бусурманами на галерах, рубалися й у місті, а тут ще вибігли на них яничари з Азовського замку.

Та Сулима тільки того й чекав: він поставив запорожців у три лави, одна за одною і, вихопивши з піхов шаблю, гукнув:

— За братів наших! За бідних невольників!

— Кари бусурманам! — розляглося по лавах запорожців і, мов вихор, набігли вони на яничарів.

Несподіванка козацького наскоку та велика пожежа у місті отруїли жахом турецьке військо, і, не встоявши проти запорожців, вони почали тікати назад до замкової брами.

А у місті тим часом Хвилон Джеджалик з своєю ватагою хазяйнує: добро турецьке забирає, невольників на білий світ випускає...

Були поміж невольниками люди й з України, й з Московщини. Були такі, що тільки рік або два у неволі пробули, молоді ще парубки й дівчата, а були й такі, що вже постаріли в неволі, позаростали бородами й забули вже про рідну країну й думати. З великої радості та з хвилювання невольники плакали, неначе малі діти, і, обнімаючи козаків, розпитували про те, що діялося на Україні. Було тут і такого, що знаходили козаки своїх батьків-невольників, чоловіки — жінок, молоді — своїх наречених... Скрізь чути було вигуки, поцілунки та радісні сльози.

Багато сю ніч у Азові полягло бусурманів; чимало й живих, покинувши свої хати, аж до річки Каяли повтікало. Всю ніч у Азові хазяйнували запорожці, а ранком, постягавши з недогорілих турецьких галер гармати, начали громити з них замок та розбивати браму.

Налякалися турки і прислали кошовому повну кухву золота, аби тільки він замку не добував та турецькому султанові ганьби не робив. Щоб не дратувати султана, Сулима справді згодився взяти окуп, але з умовою, щоб турки випустили на волю і тих невольників, що були в замку; а щоб не було зради, послав він до замку Джеджалика з товаришами оглядіти по замку всі льохи й будинки і забрати всіх невольників.

Джеджалик добре знав турецьку й татарську мови, бо сам був з роду татар і тільки прибився до запорожців. Йому легко було розбалакатись з бусурманами, і він привів з замку ще тисячу невольників та приніс багато подарунків кошовому, курінним отаманам і всьому козацтву.

— Тепер, діти, знову на три війська поділяйтесь! — сказав кошовий до козаків. — Перше військо нехай п'є та гуляє, друге — замкової брами доглядає, щоб турки свого слова не зламали та на нас несподівано не вдарили, а третє нехай невольників узброює, бо буде і їм далеко й небезпечна дорога. Ти, Хвилоне, орудує третім військом та, узброюючи невольників, заразом збирай по всіх гирлах Дону дуби та рибальські човни, щоб нам на тих човнах

невольників до Кальміусу-річки⁸ довести та на Україну вивести.

Поховавши з великою честю й пальбою мушкетів товаришів, що віддали життя за братів своїх, козаки ще три дні гостювали у Азові, поки всі по черзі добре одгуляли, а Джеджалій тим часом зігнав до Азова більше як півсотні дубів і, узброївши турецькою зброєю усіх невольників, хто здатний був до бою, поділив усіх по тих човнах.

Облагодивши все до походу, Сулима на четверту ніч з усіма козаками й невольниками рушив у Азовське і через три дні прибув до річки Кальміусу. Та річка належала до запорозьких вольностей, але була далеко від Січі і через те понад нею часто ходили татари, випасуючи тут свої табуни й отари.

Тут, на березі річки, Сулима зібрав усіх невольників:

— Тепера, брати мої, їдьте дубами Кальміусом за річку Серезню⁹, а після того, кому треба у Московщину, перетягайте човни на Терець¹⁰, а кому на Україну, перетягайтесь на Вовчі води¹¹, далі ж легко попливете за водою у Самар-річку¹² та у Дніпро. Чи з вас хто бував по цих річках?

Багато невольників одповіли, що вони самі січовики і всі запорозькі степи та річки добре знають.

— Ну, от і добре! — сказав Сулима. — Зброю маєте і якщо перепинятимуть вас на Кальміусі татари, то зброєю оборонитесь. Харчів, хоч і небагато у вас, так зате у Кальміусі багато є риби, а берегами по терниках багато є звіра... Господь вам допоможе і виведе на тихі води, на ясні зорі, на рідну Україну. Обирайте собі за отамана, кого самі знаєте, та й рушайте з Богом!

Зараз невольники стали в коло і обрали собі за отамана статечного козака Шпака, що десять років був на Січі Запорозькій та п'ятнадцять років пробував у турецькій неволі. Шпак почав пораджувати своїми човнами і через кілька день, наловивши риби, рушив річкою на північ; кошовий же з своїми козаками, дїждавши біля Кальміусу східного вітру, рушив знову до Тамані і далі у Чорне море.

Чимало минуло часу, поки козаки об'їхали Крим та наблизилися до острова Тендри та до Очакова. Проте

⁸ Кальміус-річка — ріка, що впадає в Азовське море.

⁹ Серезня — очевидно, ріка Середня — притока Кальчика, що впадає в Кальміус.

¹⁰ Терець — очевидно, ріка Терен, притока річки Обитічної, що впадає в Азовське море.

¹¹ Вовчі води — очевидно, ріка Вовчий потік у басейні Сіверського Дінця.

¹² Самар-річка — ліва притока Дніпра.

Сулима ще не хотів повертатися до Січі. Хоч і велика була в нього здобич, а проте він мав думку наскочити за одним разом ще й на дунайські турецькі городи. Щоб забезпечити ж собі вороття до Дніпра, він зважив за краще попереду напасти на ті турецькі галери, що були біля Очакова, і попалити їх.

— Як будемо ми, пани брати, на дунайські городи бити, — звернувся кошовий до козаків, — так турецькі галери з-під Очакова ззаду на нас набіжать; ліпше ж ми вчинимо, як зараз їх попалимо, бо тоді безпечно з Дунаю до Дніпра повернемося!

Після півночі під Очаковом зчинився великий бій козаків з турками. Не встигли бусурмани й гармат набити, а вже вогнем пойнялися їхні галери. За півгодини величезним полум'ям обхопило щогли й вітрила великих кораблів і понесло вітром блискучі іскри далеко понад морем.

— Добре, діти! Славно обсмалили туркам пір'я! — гукав Сулима, любуючись, як турецькі яничари, рятуючись з обхоплених полум'ям галер, кидались у морську безодню.

Минуло дві години, і ворожі кораблі разом з своїми важкими гарматами осіли в воду і пірнули на дно.

— От тепер і на Дунай безпечно!

— На Дунай! — загукало товариство. — Кара бусурманам!

Запалали вогнем у Дунайських гирлах Килія й Смаїлів¹³, а біля Дністровського лиману — Білгород. Забрали скрізь козаки велику здобич і визволили ще кілька тисяч невольників.

По дунайських городах між невольниками знайшлися не самі тільки українці, а ще волохи, угорці, поляки й німці. Всіх їх Сулима набрав на турецькі, рибальські човни і прилучив до військових чайок.

З Дунаю козаки без перешкод вернулися повз Очаків до Великого лиману, а далі увійшли й у рідний Дніпро, оздоблений зеленими плавнями.

Поки Сулима ходив з низовими запорозькими козаками у Чорне море, Кодацька фортеця була вибудована, і коронний польський гетьман Конєцпольський¹⁴, запеклий ворог козацької волі, прибув у Кодак з польськими панамі й військом і справив у новій фортеці бучний бенкет, а після

¹³ Килія й Смаїлів — Килія — фортеця в гирлі Дунаю; Смаїл (Ізмаїл) — місто на лівому березі Килійського гирла Дунаю.

¹⁴ Конєцпольський (1591—1648) — з 1632 р. польський коронний гетьман.

бенкету прикликав до себе старшину покірних йому реєстрових козаків і повів її разом з польськими панами оглядати замчище, глузливо похваляючись козакам у вічі, що тепер, мовляв, козацькій сваволі прийшов край.

І справді, француз Боплан приклав тут всього свого досвіду, щоб зробити Кодак непоборимою фортецією: глибокі, як провалля, були круг Кодака рівчаки; мов добрі скирти, були за рівчаками вали, а по тих валах ще була висока, дубова засіка з вікнами й дірками задля гармат та рушниць. Брама у Кодаку була тільки одна і та дуже міцна, залізом кована, а обабіч брами стояли дві башти, збиті з міцних дубових кряжів. Зі сходу й з півдня фортеція захищалася кручами Дніпра, з півночі — глибоким байраком, з заходу ж був рівний степ, що на ньому можна було далеко бачити ворогів, і з цього боку фортеція мала найглибші рівчаки, найвищі вали і найбільше по стінах гармат.

Слідкуючи за Конецпольським, козацька старшина похмуро поглядала на міцну, небориму будівлю та на великі гармати фортеції, пригадуючи славні часи Самійла Кішки та Сагайдачного, за яких поляки не насміли б збудувати на козацькій землі фортецію, козакам на безголов'я. Тільки сотник Богдан Хмельницький, оглядаючи замок, не засмутився з похвальби Конецпольського, а навіть засміявся.

— Ти чому смієшся? — здивовано й гнівно спитав Конецпольський.

— Тому, ясновельможний гетьмане, — одповів Хмельницький, — що, на мою думку, все, що людина може збудувати, людина може й зруйнувати!

Конецпольський зрозумів, що Хмельницький глузує з його похвальби, і, розлютований, хотів покарати за те козацького сотника, і, тільки зваживши на заступництво Боплана, скоро вгамувався.

Не минуло після бенкету Конецпольського у Кодаку кількох місяців, як Січ Запорозька шуміла й хвилювалася, мов розбурхане море... То повернувся до Січі з своїм військом Сулима і взявся тепер здійснювати своє давнє бажання: зруйнувати Кодак і йти війною на поляків.

— Неправда панує на Україні! — говорив на раді кошовий. — Реєстрових козаків все зменшують, та й тих пани за гайдуків собі мають і примушують допомагати їм наших братів у ярмо запрягати. Нас, запорожців, не визнають за козаків і, як тільки хто піде з Січі на Україну, зараз того пани собі в підданці беруть. Церкви православні на уніатські повертають і до унії людей наших утисками приму-

шують. Та ще мало полякам і тієї неправди, так намислили вони винищити нас, запорозьких козаків, і для того збудували на нашій одвічній землі, над Кодацьким порогом, велике замчище, і як тільки Дніпром плывуть до нас з України люди, вони перепиняють їх біля порога й калічать, а часом прямо потопляють човни з людьми, стріляючи з гармат. Чи не час нам, пани брати, нагадати полякам, що козаки вміють не тільки обороняти їх, але й за честь і права свої стати?

Січковий майдан загомонів і захвилювався... Гомін щодалі більшав, перекочувався од краю до краю майдану, мов грім, і нарешті склався у голосні вигуки:

— Веди нас, батьку! Покажемо ляхам, що й ми маємо шаблі. Віддячимо за всі їхні кривди!

— Гетьманом нехай буде Сулима, як був Сагайдачний!

Скоро вся рада, як один чоловік, гукала:

— Гетьманом, гетьманом Сулиму!

Ті голосні вигуки розлягалися понад Дніпром і навіть у зеленій плавні одбилися луною:

— Гетьманом, гетьманом Сулиму!

Сулима спершу одмовлявся, а далі кланявся товариству, дякував і того ж дня оповістив похід на Україну.

Через два тижні новообраний гетьман повів Запорозьке Військо до Кодака. Бурляй з тисячею козаків плыв Дніпром, а Сулима з двома тисячами йшов степом до того місця, де річка Сура¹⁵ впала у Дніпро. Там обидва війська сполучилися, і Сулима, лишивши козаків у діброві, сам з курінними отаманами пішов оглядати Кодак. З Гострої Могили він уже добре розгледів башти й вали Кодацького замчища і зрозумів, що з степу неможливо наблизитись до нього непомітно, а треба підходити з одного боку глибоким байраком, а з другого попід скелями Дніпра.

Як смерклося, Сулима з курінними отаманами обійшов байраком та скелями понавколо всього Кодака, обдивився всі лощинки й всі скелі, щоб товариші знали, як підходити поночі до окопів, і умовився з курінними, де якому куренню бути під час штурму.

Повернувшись ранком до війська, Сулима загадав козакам робити драбини та рубати чагарники й гілля дерев, щоб в'язати з того в'язки: надвечір же, коли в кожного козака була за плечима в'язанка хмизу, а на кожні півсотні козаків була драбина, все військо рушило до ворожої фортеції.

¹⁵ Сура — ліва притока Південного Бугу.

У Кодаці тоді стояв полк жовнірів під командою француза, полковника Маріона. Жовніри там нудилися, не любили полковника-чужинця і ремствували на Конейпольського, що поставив їх посередині порожніх степів.

На землю впала темна ніч. Зірки ховалися за хмарами. Вітер тягнув з-за Дніпра, завиваючи голодним звіром по надбережних скелях. Глибоко під горою, розбиваючи собі груди об гострі скелі, старий Дніпро голосно стогнав і ревів спересердя на кинуту упоперек його шляху перепону, допомагаючи гудінням свого порога козакам нечутно облягти ворожу фортецію.

Військо польське вже спало. Спав і полковник-чужинець, нічого не відаючи про похід Сулими, і тільки вартові чатували по бантах, перегукуючись поміж себе, щоб легше змагатися з дрімотою.

За темрявою ночі та через голосіння порога вартові не бачили й не чули, що запорожці вже облягли Кодак з усіх боків і підступають під самі окопи.

Без гомону, без галасу, то дряпаючись на скелі, то припадаючи до землі, наближались козаки до окопів з боку Дніпра і з боку байраку; з поля Сулима тільки оддалеки поставив три сотні вершників, щоб переймати втікачів.

Чують польські вартові, що за окопами почали погукувати сичі, та й дивуються, звідкіля їх така сила налетіла, а того й не гадають, що то не сичі, а гасло передавалося од куреня до куреня навкруг окопів.

Враз по тому гаслові у рівчаки полетіли в'язанки хмизу, і кожний курінь почав накидати собі через рівчак греблю, щоб нею перейти до валу. Тільки тепер зрозуміли вартові, що за окопами робиться щось непевне, а що саме, того за темрявою вони не бачили, і поки вибухнув з польського боку перший постріл, козаки вже накидали собі греблі й бурхливими потоками посунули на шанці.

Тепер запорожці вже не мали рації таїтися, і враз навкруг Кодака збилася буча. Дехто з козаків стріляв у вартівних, другі тягли до стін драбини, щоб лізти через засіки, треті рубали ті засіки сокирами, а подекуди намагалися підпалити їх, розпалюючи хмиз.

Збився гомін і всередині Кодака. Прокинувся полковник, посхоплювалися й жовніри, але поки всі з несподіванки прочунали та вбралися й узброїлися, козаки вже лізли через стіни, а подекуди вже й підрубали засіки сокирами й поробили собі пролази.

Маріонові не пощастило упорядкувати свій полк, і він похапцем посилав на окопи жовнірів купками, хто скоріше

узброївся... Та вже не допомоглося, бо Сулима з двома куренями вже вдерся у фортецію з північного боку, а з півдня вже лізли запорожці, що прибули з Бурляєм. Почався смертельний бій. Поляки зрозуміли, що їм нема куди рятуватися, і билися завзято, але ще завзятіше билися козаки. Скорі у Кодаку запалали засіки й будинки, зайнялися й башти по стінах, і велике полум'я освітило криваву боротьбу братніх народів, що не зміли порозумітися й жити у згоді.

Високо до самих хмар сягало сяйво полум'я. Видно було його й у Самарі за великими лісами, і по степах понад Сурою та Базавлуком, і навіть з далекої Хортиці; у хвилях же Кодацького порога воно одбивалося то щирим золотом, то гарячою кров'ю. Пополохалося від сяйва пожежі птаство по гаях, і завили байраками вовки-сіроманці... А брати різалися уперто... завзято...

Гинули один по одному польські хорунжі, осавули й інша військова старшина. Щохвилини меншало й жовнірів, козаки ж все прибували й прибували... Нарешті поляки зрозуміли, що змагання їхні марні, попросили милосердя.

Коли гомін бойовища почав стихати, до Сулими привели полковника Маріона.

— Гетьмане! — спитали козаки. — Що чинити з цим бранцем?

Сулима глянув на полковника-чужинця суворо:

— Волю нашу помагав гнобити, а вмерти по-лицарському й не спромігся? Розстріляти!

Гетьман махнув рукою, і нещасного чужинця повели на страту.

— А тепер, пани брати, — сказав згодом Сулима козакам, — руйнуйте й паліть у Кодаку все дощенту, щоб біля наших рідних порогів і згадки не лишилося про поляків!

Козаки щиро виконали наказ гетьмана і не лишили у Кодаку жодного будинку й жодного крата з засіки. Зійшло сонце й освітило руїни Кодака та купи трупу, тільки й лишилися од нього вали та рівчаки, такі великі, що їх навіть не знищили століття.

Упоравшись з Кодаком і діждавши з Січі ще три тисячі товариства, Сулима через два тижні підняв своє військо до походу.

Коли отамани вишикували свої курені на степу за брамою, Сулима з булавою у руці виїхав поперед війська і звернувся до запорожців зі словом:

— Панове товариство, славне Військо Запорозьке! Прийшов час, щоб визволити нам рідну неньку Україну з

лядської неволі, а православну віру од загибелі. Рушаймо ж на Україну і будемо битись на смерть з нашими гнобителями!

З тим гетьман повернув коня на північ, махнув булавою — і полки рушили в похід, лишивши позад себе порожню руїну Кодака.

Ні одна жива душа не проводжала запорожців, тільки Кодацький поріг так голосно під ту добу гудів і бринів, немаче вигукував услід козакам славу.

Коли до Конецпольського дійшла звістка про те, що Сулима зруйнував Кодак і йде з запорожцями на Україну, він страшенно розпалився і найбільше через те, що на всю Польщу він похвалявся і королю доводив, що Кодак — фортеця непоборима. Зруйнування Кодака було йому особисто образою, бо збудування його було ділом його рук, і він завзявся, щоб звести зі світу запеклого козацького гетьмана.

Маючи під рукою добре польське військо і шість тисяч реєстрових козаків, що саме тільки повернулися з-за Німану після війни зі шведами, коронний гетьман рушив з тим військом назустріч запорожцям. Сулима ж до того часу щасливо добув Чигирин, Черкаси та Корсунь, повиганяв звідусюди поляків і зібрав уже до себе чимало козаків «виписчиків» та всякої голоти з усіх кутків України.

Конецпольський перестрів козацьке військо за Корсунем, але не наважувався зчепитися з ним, бо знав запорозьке завзяття. Сулима ж теж не поспішався битись, бо у нього було ще менше війська, ніж у Конецпольського, і йому було корисно прогаяти який час, бо до нього щодня підходили нові й нові ватаги повстанців.

Коронний гетьман зрозумів, що становище його гіршає, і надумав узяти Сулиму зрадою. Знаючи, що реєстрові козаки сподівалися собі од короля подяки за вірну службу під час шведського походу¹⁶, він зібрав до себе старших з реєстрових козаків, почав їх улашувати, вихваляв за вірність королю і нахвалявся, що неодмінно дійде до короля і доведе реєстровим козакам більші права і навіть побільшення козацького реєстру, аби тільки вони зрадою взяли Сулиму і привели до нього.

— Нащо нам проливати кров свою й запорозьку? — говорив він. — А вам нащо бити своїх братів? Всьому закладу призвідник Сулима, його треба взяти з козацького табору, і все його військо зараз же розійдеться по хатах.

¹⁶ Мається на увазі козацький похід у Прибалтику в 30-ті рр. XVII ст.

То ж усе наволоч, хлопці... Тільки ви — рейстровики — певні козаки і, як зробите мені цю службу, то, не проливаючи крові, добудете собі великі права, а дітям вашим крашу долю.

Козацька старшина вагалася: бити на своїх братів нікому не хотілося, перейти ж на бік Сулими було боязно, бо поляки зразу поруйнували б їхні хати й поодбирали б ґрунти; принада ж побільшити козацький реєстр, придбати нові права була дуже велика і в очах трохи уже споляченої козацької старшини виправдовувала навіть зраду. Були й такі поміж старшиною, що сперечалися, кажучи, що такого славного лицаря, як Сулима, гріх і сором губити, але таких голосів було менше і вони могли обстояти тільки за те, щоб коронний гетьман привселюдно дав обіцянку, що Сулимі не буде од поляків ніякої кари, і як тільки запорожці розійдуться, то його буде випущено на волю.

Конецпольський урочисто дав присягу, що й волос не спаде з голови Сулими, бо він і сам, мовляв, шанує такого великого вояку й оборонця святого хреста.

Тоді дехто з козацької старшини, а між ними й Ілляш та Барабаш, пішли до запорозького табору і упевнили Сулиму, що реєстрові козаки, як і під час повстання Тараса Трясила, хочуть перейти на бік запорожців.

Сулима дуже зрадів, цілувався з реєстровими і просив скоріше переходити з козаками до його табору, щоб тоді разом вдарити на поляків.

На другий день всі шість тисяч реєстрових козаків увійшли в табір запорожців, гадаючи, що вони справді стають з запорожцями до спілки; старші ж з реєстровиків робили своє діло: вони ввечері пили й їли разом з Сулимою, а уночі, коли той уже спав, заткнули йому рота, зв'язали руки і одвели до Конецпольського, а той зразу ж під великою вартою вирядив його до Варшави.

Кинулися ранком запорожці гетьмана, аж нема його. Поки довідалися, що сталося, минуло півдня, і Сулима був уже далеко. Хотіли запорожці битися з реєстровими козаками за їхню зраду, але ті ні в чому не були винні, старшина ж їхня, зробивши своє діло, не вернулася більше до запорозького табору.

Довго держали поляки славного запорозького гетьмана у Варшавській в'язниці. Королеві шкода було карати його смертю, як засудив сейм, бо у ті часи боротьби християнських народів з бусурманами Сулима був красою й славою цієї боротьби; проте польське панство вимагало у короля смерті козацькому гетьманові за те, що через нього по-

встанці поруйнували їхні маєтки, і наостанку король мусив скоритись панам.

Одного ранку привели зв'язаного козацького гетьмана у Старе Місто на майдан. Там, на високому помості, побачив він ката з великою сокирою у руці і зрозумів, що має статись.

Не страхався смерті славний козак, але нудьга, мов гадюка, обмотала йому серце й ссала з нього кров... нудьга з того, що гине через зраду своїх братів.

Та зласкавилася доля до славного лицаря в останній час і не дала йому вмерти з одчаєм в серці: вона послала йому надію, що розбрат між українцями й зрада минуться і між ними запанує єднання. З такою надією він гордо підвів своє чоло і сказав до натовпу панів:

— Прощайте, панове, та сподівайтесь лиха, бо моя кров вам дурно не минеться!

Високо підкинув кат угору свою блискучу сокиру, і покотилася голова славного сина України додолу.

Почувши про страту Сулими, вдарилися руками об поли ті, що продали свого гетьмана, як Христа продав Іуда... Одурих їх Конецпольський, сказавши, що й волос не впаде з голови Сулими, одурих він їх, обіцяючи й права, й ласку короля... нічого не придбали вони за свою зраду. Кров же Сулими справді не минулася полякам дурно; поміж реєстровими козаками почалося велике ремствування на польську неправду й утиски, і через дванадцять років, при початку повстання Хмельницького, всі козаки: і запорозькі, й реєстрові одностайно стали за права й волю свого народу.

Плакали й тужили запорожці, вертаючись з України човнами повз Кодацький поріг без того, з ким за невеликий час, до того ж з такою славою зруйнували Кодак, а разом з козаками тужив і голосив поріг Кодацький, сумуючи, як і зараз, про розбрат поміж дітьми України.

Не один ще раз після того Кодацька фортеця переходила з рук до рук, не один ще раз Кодацькі скелі умивалися гарячою кров'ю, аж поки, нарешті, зникло тут все: і вибухи гармат, і гомін бойовища, й пісні волі... І лишився тільки один живий свідок давніх подій — поріг Кодацький, що й досі тужить за дітьми волі та співає про минуле.

Г. ГІРНЯЧЕНКО

Про авторку відомостей не маємо

ЦВІТ ГРАНАТА

Безмежний простір моря сяє рожево-золотистим світлом, а на заході втомлене червоне сонце ховається за гори і цілує останніми поцілунками хвилі. На небі рожевим світлом горять легкі хмарки, а захід весь палає червоним полум'ям. Все таке червоно-рожеве, радісне, і тільки ліси, що укривають далекий Аю-Даг¹, якісь темні та сумні. І я сиджу і очей не можу одвести від рожево-золотистих хвиль і рожевих хмарок на небі.

За два кроки від мене сидить Бекір і також втопив очі в безмежному рожево-золотому морі.

От сонця вже зовсім не видно, воно вже поклялося спати до ранку, але все також палає захід, і рожевим світлом горять легкі хмарки.

— Знаєш, ханум, — каже Бекір, не повертаючи голови і не одводячи очей від моря, — я розумію, чому люди поклоняються сонцеві. Боюся, що і я грішу перед аллахом, бо і я поклоняюся йому, як богові, і кохаю його над усе... Вдосвіта встаю я, щоб зустрінути прихід сонця — сього царя життя, і кожний вечір з тоскою дивлюся, як воно ховається, і ловлю його останнє проміння! І так дивно мені, що така сила людей живе там, — він показує ліворуч на місто, сховане не за горою, — а ніхто ніколи не встане, щоб привітати джерело життя й щастя — сонце! Тільки я й ти!

— А турки?! Вони встають також вдосвіта! — сміюся я.

— Ну, турки! — зневажливо одзивається Бекір. — Турки встають удосвіта, щоб на рибу їхати, бо добре вона тоді ловиться! А до сонця їм байдуже!

¹ Аю-Даг — скеля в Криму.

Замовкає Бекір і дивиться в далечінь. За кілька хвилин додає:

— Але ж гарно вранці! І все тоді співає, і мимоволі із моїх грудей ллється пісня...

— Так, — кажу я, — співає все навкруги, і ти разом з усією природою.

— Я вітаю сонце, а з ним життя, радість і кохання, які воно несе з собою! — урочисто відповідає Бекір. — Співає моя душа... А чого не співаєте в той час ви, діти півночі, культурні люди, як звете ви себе. Чого?! — Він навіть повертається й дивиться на мене, чекаючи відповіді.

Я мовчки дивлюся на його обличчя з тонкими рисами — і мовчу. Що йому відповісти? Чого ми справді не співаємо?!

— Та як сказати?! — нарешті кажу я. — Ніяково, соромлюся... Бо не всі ж вміють і можуть співати, як ти, Бекіре!

— Се, виходить, загальна риса ваша, — усміхається Бекір і знову повертається до гаснучого моря. — Се як та жінка хана Менглі-Герей, що була з України! Вона співає тільки тоді, коли її ніхто не чув... А так — соромилася!

— Ти знаєш про жінку хана, яка була з України?! — схоплююся я. — Чого ж досі не оповів мені про неї?!

— Хіба я ще не оповідав тобі про се, ханум? — дивується Бекір. — Я думаю, що ти вже чула про се від мене. А як не чула, то оповім з охотою, бо дуже люблю сей переказ.

І він починає, все також не одводячи очей від моря, яке потроху гасне й приймає сріблясті тони. А ніч помітно насувається з гір і на все накидає свій темний серпанок...

— Давно се все діялося, ой як давно! Більше як півтисячі років промайнуло з того часу, все змитаючи зі своєї путі. Та не змело спогадів про минуле, не змело й переказу про красуню — жінку хана, яка була з далеких степів України...

В ті давні часи і люди були інші. Тепер, здається, нема народу більш тихого та миролюбного, більш нездатного до розбишацтва та насильства, як татари... От всі тут сплять з відчиненими вікнами, дверей не замикають, а чи чула ти, ханум, про крадіжки? В містах інша річ, там багато приїшлих людей, чужинців, там буває часом, що обкрадають людей, а у нас ні! Хіба діти часом в чужому садку яблуко чи грушку зірвуть — так то ж діти! Люди наші тихі, смиренні,

роботящі; обробляють свої сади та виноградники, сіють тютюн і живуть собі.

Але в ті давні часи татари жили тільки війною та розбишацтвом. Щороку, а то й кілька разів на рік, мов сарана, налітали вони на землі сусідів, і де та сарана падала, нічого, нічого не лишалося, тільки витолочені, витоптані лани, спалені села та містечка й трупом засіяні поля. Молодих, здорових, сильних в полон брали, а дітей й старих убивали — які з старих робітники? І дітей треба ще стільки часу годувати, поки виростуть і стануть крамом, годним на продаж. Нащо морочити собі голову тими дітьми, коли щороку можна пригнати молодих, здорових бранців? І справді, щороку приганяли татари бранців. Тут, в Криму, були тоді найславніші ринки невольників і звідси розвозили їх по всіх краях.

Але найбільшу частину здобичі, все найкраще з людей, коней і речей, віддавали ханові. Такий був звичай, який народ — такі й царі. Народ татарський був тоді войовничий, завзятий та моторний — і такі ж були його хани.

Але не було хоробрішого, не було завзятішого за хана Менглі-Герей². Все життя своє проводив він в походах, на коні десь в степу, вартуючи чужі землі, щоб впасти, мов лавина, на отару овець в долині, на багаті, квітучі міста та села... В Криму він зовсім не жив, гарему не бачив цілими роками, а кохання не знав ніколи. Його коханням були війна, походи, завзяття бою.

І жорстокий був хан Менглі-Герей! Мов гнів аллаха, носився він по землі і пустошив її; мов ураган, змитає все з своєї путі. На що б не глянуло його око — все гинуло від одного його погляду; і де ступала нога його коня, там вже ніколи не росла трава, — казали про нього. Усе була правда. За його конем завше летіла смерть.

Та хоч ніколи хан не жив в своєму розкішному палаці, все ж таки його прикрашали золотом, сріблом та коштовними речами з тої здобичі, що привозив хан з походів своїх. І хоч ніколи хан не заглядав до свого гарему, з кожного щасливого походу на сусідів туди привозили найкращу дівчину-бранку.

Раз, коли Менглі-Герей пустошив на півночі землі московські, брат його з військом несподівано напав на степи козацькі. Там знали, що Менглі-Герей з військом грабує

² Менглі-Герей — кримський хан, що був при владі в 1468—1515 рр. з перервами. В часі володарювання Менглі-Герей відбувся один з найбільших набігів татар на Україну (1428 р.).

Московію, і не сподівалися нападу. З цього походу татари привезли таку силу здобичі, пригнали таку силу бранців, що радість, мов потік весною, розлилася по всьому Криму. Багато тоді дітей, золота-срібла прийшлося і на долю хана. А між іншими речами відвезли ханові найкращу дівчину полонених дівчат.

І красуня була та дівчина, кажуть люди! Личко біле, мов той сніг, що укриває взимі шпилі Чатирдагу, уста — мов корали, а очі сині, як небо напровесні. Коли повний місяць пливе по нічному темному небу, ховаються всі зірки; так, коли проходила прекрасна бранка, очі бачили тільки її, темне волосся було ніби завше осіяне сонцем, а в синіх очах ховалася темна безодня, і хто заглянув у ту безодню, того завше тягло дивитися туди знову. Струнка була, мов тополі Бахчисарая, а легка, мов серна. Така то була красуня, яку привезли з того походу до ханського гарему.

Жили тоді хани в Бахчисараї, і там стояв їх розкішний палац. Але мали вони палаці на березі моря і туди виїздили на літо, а то й на довший час. Менглі-Герей не любив Бахчисарая і в свої короткі наїзди жив у старому палаці на березі моря, коло сучасного Судака. Хан любив море в короткі часи спочинку між походами, любив, можливо, тому, що море було таке ж грізне, невмоліме та могутнє, як він сам, Менглі-Герей.

Був у хана гарем, як велів звичай, було в тому гаремі багато красунь з усього світу, але не часто заглядав до нього Менглі-Герей. Ханські невірники старілися й в'янули, цілими роками не бачачи хана. Бо як в'яне квітка, на яку ніколи не падає проміння сонця, так в'яне жінка, коли її не зогріває кохання... І в сей гарем попала нова невірниця.

Була се молоденька дівчина, майже дитина (кажуть люди, що чули про се від батьків та дідів своїх), але горе, що впало на її маленьку голівку, постарило й відняло в неї охоту жити. Цілими днями лежала вона нерухомо і дивилася невидючим зором на кратки килимів, якими були завішані стіни її кімнати. Не їла, не пила й лежала непорушно, мов мертва. Збожеволіла б, певне, бідна дитина, якби милосердний аллах не послав їй тяжкої хвороби і не відняв у неї свідомості й пам'яті.

Довго лежала бідна дитина, вирвана з рук батька та матері. Мов зірвана ворожою рукою квітка, вона в'янула й гинула в чужому краю. Сумно хитали головами інші невірники, дивлячись на неї, і не сподівалися вже, що видужає вона, і ще побачить, як зацвіте гранат червоними квітками,

квітками кохання. Але молоді сили перемогли, — і молода дівчина не вмерла.

Була весна, коли вона в перший раз прийшла до при-томності, і ясне сонечко, джерело здоров'я й радості, заглядало в вікна її кімнати. Цвів мигдаль, і його тоненькі гілочки з рожевими зірочками-квітками, радісними, мов сама весна, хиталися перед вікном від подуву пустуна-вітерця.

Слабо посміхнулася їм дівчина і попрохала посунути її ліжко до вікна, ближче до рожевих зірок мигдалю. Ліжко пересунули, і веселе проміння сонця залило її всю, а в лице повіяв легкий вітерець з безмежного моря, що шуміло там, за високими мурами ханського палацу. То море посилало дівчині своє привітання.

З того часу молоденька полонянка з далеких степів почала швидко набирати сил і вертати до життя й здоров'я. Цілими днями лежала вона коло вікна й дивилася на синє небо з білими легкими хмарками, на сумні стрункі кипариси, на високу вежу, що малювалася на блакиті неба. Дивилася вона і пила життя з гарячого проміння сонця, з легкого вітерця, що приносив їй солоний дух моря і пісні хвиль. Ритмічний шум хвиль долітав до неї, і дівчині хотілося скорше видужати, щоб піти до тих сумних кипарисів, що стояли на варті коло мурів, щоб побачити море. Моря вона ще ніколи не бачила, але вже полюбила пісні його хвиль.

Коли нарешті молода дівчина змогла встати з ліжка, першим бажанням її було піти в садок. Золоте сонце лило своє проміння на білий ханський палац і на темні мури, на пишні троянди й сумні кипариси, і дівчині стало радісно на серці...

Чи була ти коли-небудь, ханум, у нас в Криму в маю? Се місяць троянд, вони цвітуть всюди, і саме повітря тоді напоєно їх солодким духом.

Так і в ханському садку троянди оплітали почорнілі мури, повзли на дерева і барвистим килимом устеляли землю. І у молодій дівчині закрутилася голова. Довго лежала вона, мов упоєна солодким духом троянд, і не мала сили зрушити з місця.

Невеликий був сад коло ханського палацу, але нескоро ще молода полонянка могла обійти його навкруги. Сили було мало, і ослаблене хворобою тіло прохало покою. Хотілося дівчині море побачити, але не пускали до нього високі мури. Кликали її хвилі, розбиваючись об стрімкий берег, але високі мури вірно стерегли й ховали від усіх свої пишні троянди й красунь з ханського гарему... Тільки з ви-

сокої вежі можна було побачити море, але для сього у дівчини було ще замало сили.

Нарешті гаряче сонце і солоне повітря вилили нові сили в молоде тіло полонянки, і дівчина наважилася піти на вежу. Вузький хідник крутився навколо мурованої стіни вежі; навколо було темно, і тільки вузькі віконця-щілини пропускали в п'ятю вежі трохи світла. А в них то малювалася зелена смуга гір, то блакитна смуга моря.

Нарешті дівчина дійшла до верху і стала, мов скам'яніла. Перед нею стояло море, мов кришталевий келих, налитий доверху блакиттю. І море причарувало дівчину...

Із сього часу вежа стала улюбленим місцем молоді бранки. Цілі дні проводила вона там, дивлячися, як блакитне море гнало маленькі буруни на берег, і вони розсипалися далеко-далеко внизу білою, мов сніг, піною. Або як море пінилось і сказано ревло, б'ючися об скелі. Слухала пісні хвиль, дивилася на красу моря і забувала усе в світі. А часом співала хвиля сумні-сумні пісні свого рідного краю.

Минав час, мінялися барви шат; відцвітали одні квітки й розцвітали другі, в які вдягалася земля. І от, коли зацвіли гранати і серед темної гущини листя загорілося — зацвіли червоні, мов паляючі вуглі, квітки кохання, повернув з походу далекого Менглі-Герей. Приїхав спочити трохи перед новим походом; як бувало звичайно, так було і в сей раз. Він не спитав про жінок, що марно в'янули в пишних покоях гарему, не подивився на нових красунь, бо не цікавили вони його; зайнявся справами ханства, а в першу вільну годину пішов на свою вежу. Заскучив хан за вільним простором моря, за шумом хвиль, з вічною зміною фарб. Любив море грізний Менглі-Герей, любив, можливо, тому, що і його душа була, мов те море.

Був дуже ранній час, коли хан вийшов зі своїх покоїв і пішов до своєї вежі. Сонце тільки що вийшло з моря, і його рожеве, мов сама радість, проміння бризнуло на землю і своїми поцілунками будило її. Вони цілували море і гори, хвилі і скелі, дерева й квітки, — і все будилося від сну й співало хвалу сонцеві й життю.

Хан тихо йшов по садку і нарешті дійшов до вежі. Але тільки що він хотів йти наверх, як почув пісню, що лилася зверху, з вежі. Се його так здивувало, що він спинився і став у входу, прислухаючися. Ніколи ніхто не ходив туди, в ханську вежу, бо він забороняв се, хто ж посмів не послухатися ханського приказу — хто смів співати там, наверху?! Хіба якийсь дух, мара?

А пісня все лилася зверху, з вежі, вільна, мов срібний спів жайворонка. Але такий безмежний сум та безнадійна туга звучали в тій пісні, що у хана защеміло серце і мимоволі сум почав закрадатися в душу. Він чув стогін поранених й хрипіння конаючих, чув крики лютої ненависті й прокляття страшної злоби, але не чув ще, як людське поранене серце виливає свою невтишиму тоску, як плаче та стогне від муки... І в відповідь йому затремтіло у хана Менглі-Герей серце — затремтіло в перший раз.

Не міг більше витримати хан і швидко побіг по вузьких східцях на вежу. Але при першому його кроці пісня обірвалася й замовкла.

Швидко вбіг хан на вежу і спинився: перед ним стояло молоденьке дівча, майже дитина, і напівздивовано, напівзлякано дивилося на нього. Менглі-Герей вразили очі молоденького дівчатка — такі сині, мов небо, і такі глибокі, мов море. Тільки й небо, і море радісно сміялися в той прекрасний день, а очі дівчинки були сумні-сумні, мов тінь від чорної громової хмари.

— Хто ти? — спитав здивовано хан. — І що тут робиш?

— Я бранка з далеких степів козацьких, — відповіла дівчина. — Тут я дивлюся на море, його ж не видно внизу, бо високий мур ховає його від моїх очей.

— Се ти співала тут тільки що? — спитав хан.

— Я оповідала морю про мої жалі, — відповіла вона.

— Заспівай мені ту пісню, що співала перед сим, як я прийшов, — приказав хан і сів на кам'яну лавку.

— Я не можу співати, коли мене хто слухає, — відповіла дівчина. — Я співаю тільки морю.

— Дівчино! Як смієш ти мене не слухати? — розгнівався хан. — Ти не знаєш, хто я? Я Менглі-Герей!

— О, тебе вже давно чекають твої жінки в гаремі, — сказала дівчина. — Там тільки й мови, що про тебе. Чого ти не йдеш до них?

— Я хочу бути тут і хочу, щоб ти співала мені! — розгнівано відповів хан. — І ти мусиш співати.

— Я не буду тобі співати, хане, я ж сказала тобі се тільки що, — спокійно відповіла дівчина. — Я ніколи не буду співати людям, які байдужі до мого рідного краю, бо їм моя пісня нічого не скаже! А тебе я не боюся, — додала вона, помітивши гнівний погляд хана. — Що можеш ти мені зробити?! Хіба звелиш убити? Так я не боюся смерті, навпаки, я хочу її. Смерть принесе мені забуття! Кланяюся тобі, хане!

І дівчина побігла по східцях вниз і зникла за заворотом хідника.

Хан остовпів від здивування. Як се могло статися, що його, хана Менглі-Герей, не послушали?! Він знав, що люди бояться його більше, ніж гніву аллаха, і що погляду його не можуть знести самі сміливі, самі відважні вояки. І от знайшлася людина, що не побоялася його гніву, що насміялася з його приказу. І то не мужчина навіть, а дівчина, майже дитина!

Такий гнів кипів у серці хана, що хотілося йому знищити все на світі й навіть самий світ. Мов ранений лев, бігав Менглі-Герей по вежі, й жага помсти палила його.

Втомився нарешті хан і кинувся на кам'яну лавку. Але думки його все крутилися, мов метелики коло світла, коло помсти — коло помсти тій, що сміла не послуhati його. І видумував хан самі страшні, самі люті муки. Тільки не хотів карати на смерть, бо дівчина сама жадала її...

Нарешті спинився Менглі-Герей на думці замкнути полонянку до темного й вогкого льоху, де саджали злочинців, щоб не бачила вона сонця, квіток, моря — всього того, що дає радість життю. Але тут же уявив він собі струнку й горду постать, горду усмішку і сумні прекрасні очі, такі сумні, мов у серни, яка побачила смерть. І жаль охопив серце хана. І відчув Менглі-Герей, що не зможе замкнути молоді прекрасної полонянки, бо буде бракувати йому тих сумних очей. І відчув він, що без неї опустіє пишний ханський палац і його, Менглі-Герей, серце...

Відлетів гнів від серця хана, і далеко відлетіло бажання мук і помсти. В уяві його стояло біле личко, і сині сумні очі дивилися йому просто в душу. І ханові захотілося кохання, пестощів, співчуття — всього того, що знає найбідніший жебрак, але чого не знав досі грізний хан. Але щоб се кохання, сі пестощі дала йому ся дівчина з синіми очима, що мала відвагу не послуhati його наказу. І захотілося Менглі-Герееві покорити се горде серце, примусити покохати себе. Взяти серце й душу, а не тільки тіло... Бо така дівчина, смілива й відважна, може бути справжньою жінкою гідною хана Менглі-Герей!

І хан вернув до своїх покоїв зовсім закоханий у сміливу бранку з синіми сумними очима і гордою усмішкою. Се почуття, таке чуже, таке незнайоме йому, солодко хвилювало його. І все уявлялося ханові, як молода дівчина опускає очі перед ним, як низько схиляє горду голівку. І то не з страху перед ним, грізним сином самої смерті, як казали

про нього люди, а з соромливості... З страху, що він, Менглі-Герей, прочитає в її очах кохання до нього!

Дома він звелів покликати до себе головного євнуха.

— Що повелиш, наступник аллаха? — спитав євнух, низько уклоняючися.

— Хто та молода дівчина з синіми очима? — спитав хан. — Я ніколи не бачив її.

— Вона недавно у нас, повелитель правовірних, — відповів євнух. — Її сеї осені привіз з походу на степи козацькі твій покірний слуга й брат Махді-Герей. Ся дівчина була дуже хвора, але тепер, хвала аллахові, бо вона сподобалася тобі! — здорова. Прикажеш прислати її до тебе, радість дівочих очей?

— Ні, не треба, — коротко сказав хан. — Я не хочу брати її силою, мов ворожу твердиню.

— Твоя воля для всіх вища за волю аллаха! — підслівливо сказав євнух. — Дівчина буде щаслива, що ти глянув на неї, сонце всесвіту.

— Ні, се неправда! — grimнув хан. — Тепер можеш йти.

— Ти велиш, і я покораюся, — відповів євнух, уклоняючися до землі, й зник.

З тої зустрічі перед Менглі-Гереем невідступно стояв образ прекрасної дівчини-бранки. І постановив собі завдання хан: заволодіти сим гордим серцем і примусити покохати себе сю відважну дівчину.

Кілька днів ходив хан на вежу, сподіваючися зустріти дівчину, та її не було там. Нарешті він побачив її. Вона сиділа і дивилася на далечінь моря, але, побачивши хана, схопилася з місця.

— Вибач, хане! — сказала дівчина. — Я не хочу заважати тобі і зараз піду.

— Почекай! — мовив хан лагідно. — Як тебе звуть?

— Дома рідні звали мене Марусею, — тихо відповіла дівчина. — Мое ім'я — Марія...

— Скажи мені, дівчино, чому ти не захотіла заспівати, коли я тобі се звелів! Ти моя невілляниця і мусиш мене слухати!

Дівчина ніби виросла і стала перед ханом, рівна й тонка, мов струна. Очі її горіли.

— Я бранка твого народу — се правда, — сказала вона. — Але я не невілляниця твоя. Хіба якби тебе взяли в полон вороги, ти став би через те невілляником? Ти б лишився Менглі-Гереем і в неволі!

Гнівом запалали очі хана, і він скочив з лавки, на якій сидів.

— Мене б не взяли живим! — гукнув він люто. — Як смієш ти казати се мені, ханові Менглі-Герееві?

Дівчина не злякалася і залишилася спокійною.

— Ну, а мене, на жаль, взяли живою, — гірко сказала вона. — Але я не невільниця, мене не куплено...

Хан заспокоївся трохи і знову сів. Пролетіло кілька хвилин мовчання. Потім хан сказав:

— Слухай, Маріє, ти мені подобаєшся. Я візьму тебе за жінку.

Хан знав, що кожна жінка з його гарему прийняла б ці слова за найвищу честь і найбільше щастя. Але дівчина похитнулася й сіла. Біле й без того личко її стало білим мов крейда.

— Я в твоїй волі, хане, — ледве чутно вимовила вона. — Ти дужчий за мене і можеш зробити зо мною, що схочеш, — я знаю се! Та, — додала вона голосніше, — тіло моє ти можеш взяти, се правда, але душу... душу ні!

Ханові стало шкода дівчини. Та й не того хотів він. Він хотів кохання, якраз тої душі, якої він не міг взяти силою. І він сказав лагідно:

Так, я дужчий, се правда. Але я не хочу брати тебе силою. Я хочу, щоб ти сама принесла мені душу й тіло, як вільний дар кохання. І я почекаю тої хвилини, коли ти се зробиш!

— Сього не буде ніколи! — твердо сказала дівчина.

— Се буде! — усміхнувся хан. — Я кохаю тебе, дівчино, кохаю в перший раз в житті, а правдиве кохання завше викликає кохання в серці другої людини.

Хан помовчав трохи й додав:

— А коли сей час прийде, коли в твоєму серці також загориться кохання, ти принесеш сюди квітку гранати — квітку кохання. Ти лишиш її тут, а я вже буду знати, що се знак твоєї згоди, знак, що в твоїм серці зацвіла нарешті квітка кохання. А тепер бувай здорова!

І хан пішов з вежі.

З того часу кожного ранку дівчина щось знаходила в своєму покою. То коштовні золоті оздоби, то прегарні, шиті золотом та сріблом убрання, то прекрасні самоцвіти. Найкращі квітки з ханського садка прикрашали її pokій, найдивніші місцеві та привезені з далеких країв овочі щодня наповняли чудесні срібні миски на її столі. Але се все мало цікавило молоду полонянку, і тільки просту вдячність почувала вона до хана. Даремно приходив хан щодня до своєї вежі, — він не находив там нічого... І даремно в темно-зелених кущах палали червоні квітки кохання —

цвіли й в'яли. Вони не були потрібні молодій дівчині.

Часом зустрічалася вона з ханом на вершку вежі, часом говорила з ним, але серце її ще не розкрилося для кохання.

Так минав час, а хан Менглі-Герей сидів і не думав про походи.

І от якось вранці молода дівчина прокинулася від радісних криків, тупотіння коней і брязкоту зброї. То вертало з походу військо татарське на чолі з братом хана Махді-Гереем.

Вибігла в садок молода бранка й почувала ще брязкіт ланцюгів, гіркий стогін та тяжкі ридання. Почула се все, згадала про свою долю — і впала непритомною.

Найшли її там служниці й перенесли до покоїв. Як прийшла до притомності, спитала, звідки привели бранців, і почувала, що се її брати та сестри — бранці з далеких степів козацьких... Нічого не спитала більше дівчина, повернулася лицем до стіни й замовкла.

Три дні лежала так дівчина і на той час краплі води не випила, не з'їла крихточки хліба. Лежала — і вставав перед нею рідний край, батьківська хата, мати й батько, сестри та брати. Знову переживала вона несподіваний напад татар, палаючі хати, брязкіт зброї й дикі крики, хрипіння і стогін ранених — і кров усюди, ціле море крові... Знову бачила себе прив'язаною до коня, переживала тяжку довгу путь до Криму. І вона уявляла собі тих братів своїх, що тепер були пригнані, мов отара овець, на продаж, хто, як вона, пережив смертельний жах того нападу татарського й тяжку путь до Криму! Тільки вона лежить в розкішному покою ханського палацу, а вони десь в вогкому страшному льосі...

Спочатку ханові нічого не казали про хворобу молодой полонянки, сподіваючися, що се мине. Але день минав за днем, а дівчина все лежала і дивилася великими порожніми очима на щось, що бачила тільки вона. Довго не рішались очима на щось, що бачила тільки вона. Довго не рішались сказати про хворобу дівчини ханові; нарешті євнух насмілився йти, та хан випередив його, покликавши до себе.

— Що сталося з дівчиною? — спитав він. — Я не бачу її ні на вежі, ні в садку з мого вікна.

— Сонце всесвіту! — відповів євнух. — Не гнівайся на мене — се не моя вина! Я якраз йшов до тебе сказати, що дівчина хвора.

— Говори! — гримнув хан. — Коли захорувала і з чого?

Євнух оповів, як дівчину знайшли в садку непритомною і як вже три дні лежить вона непорушно, немов мертва. Не їсть, не п'є і нікого не бачить і не помічає.

Хан замислився і мовчав. Мовчав і євнух.

— Коли се сталося? — нарешті спитав хан.

— Се сталося в той день, коли повернувся з походу твій брат і слуга. Се було три дні тому, наступник про- рока!

Хан замовчав знову. Як чорні хмари оповивають гори і ховають од очей людських сонце, так темні передчуття оповили серце хана і задавили в ньому радість життя. Євнух стояв перед ним, схилившись до самої землі чолом, і серце його тремтіло, як серце серни при появі вовка.

— Звідки були бранці, яких пригнав за собою брат мій? — спитав хан нарешті.

— З степів козацьких, сонце всесвіту! — відповів євнух.

— Добре! — сказав хан. — Можеш йти!

Євнух зник, а хан довго ще сидів у задумі, замислив- шися. Нарешті він швидко встав, взяв ключі від в'язниці, де звичайно тримали бранців та невільників, і пішов до дівчини.

Коли хан увійшов до її покою, дівчина все також лежала і дивилася невидючим поглядом у вікно. Хан вислав служ- ницю, яка не відходила від дівчини, й став на те місце, куди ніби дивилися її очі. Але дівчина і не помітила хана. Очі її були все такі ж порожні й мертві.

Великий жаль охопив перший раз в житті серце хана. Він наблизився до неї, взяв за руку й покликав:

— Дівчино!

Дівчина затремтіла, і її порожні очі вдивлялися в нього, не пізнаючи.

А хан казав далі:

— От тобі ключі від в'язниці. Дарую тобі всіх бранців, можеш пустити їх на волю, в батьківщину. А на дорогу я велю дати їм усе, що буде їм треба!

І хан вийшов.

Дівчина довго ще лежала й дивилася на те місце, де стояв хан, нічого не розуміючи. Їй здавалося, що вона ба- чила се все уві сні. Дивний сон! Хан стояв тут, коло вікна, і погляд його був такий незвичайний, повний жалю до неї та кохання... Щось казав, що вона може випустити всіх бран- ців на волю... Ключі їй дав...

І дівчина зітхнула: як жаль що се був тільки сон!

Але тут погляд її упав на ключі, що лежали коло неї, і дівчина схопилася з ліжка. Так се не сон, хан справді був тут і ключі їй дав?! І вона може випустити всіх своїх братів та сестер на волю?!

Голова кружилася у дівчини від щастя, але все ж таки вона ще не могла повірити... І вона покликала служницю.

— Хто се тільки що вийшов звідси? — запитала вона, і голос її тремтів, а серце колотилося в грудях.

— Се хан був у тебе, зірко сходу, — відповіла служни- ця. — Він звелів мені зараз же віднести ключі до мурзи, який завідує в'язницею, де сидять бранці. Хан додав, що мурза буде знати, що робити, що хан дасть йому відповід- ний наказ. Повелиш віднести ключі, радість очей?

Як же зраділа бідна дівчина, почувши ці слова! Серце ледве не вискочило з грудей від великого щастя, і вона го- това була цілувати ті ключі, що вернути волю бідним бран- цям. І в серці дівчини загорілася велика вдячність до хана. Але насамперед треба увільнити нещасних бранців. І дів- чина послала ключі через служницю до мурзи, що завідував ханськими в'язницями.

Недовго ходила служниця, але той час показався дів- чині таким довгим, як зимня ніч. Та нарешті прибігла зди- вована дівчина й розповіла їй, що всіх бранців з останнього походу пустили на волю...

— Які вони були щасливі! — оповідала вона. — Пла- кали і сміялися, цілувалися й обнімалися. І казали люди, що вони благословляли й дякували тій, хто увільнив їх від гіркої долі раба. І прохали передати їй, жінці хана, велику подяку й бажання щастя!

Почервоніла дівчина від сих слів служниці. Вона ж не була жінкою хана і не буде, бо не любить вона його. Але тут же дівчина відчула, що се неправда, що велика вдячність до хана родила кохання.

Кохання влило нові сили в молоде тіло, і прекрасна бранка, щаслива й радісна, побігла в садок, мов на крилах полетіла. Там вона зірвала квітку граната і занесла її на вежу, де сидів звичайно Менглі-Герей. І чула дівчина, що серце її розкрилося й зацвіло, як ся прекрасна червона квіт- ка. Така ніжна й палка, як само кохання. Дівчина ніжно по- цілувала квітку кохання й поклала її на кам'яну лавку.

І бранка з далеких степів козацьких стала жінкою лю- того хана Менглі-Герей...

Замовк Бекір і сидить нерухомо, втопивши очі в дале- чинь. Я чекаю і нарешті перериваю мовчанку.

— А що ж було далі? — питаю я. — І чи була ж щаслива та бідна дитина, маленька зірвана степова квітка, з грізним ханом Менглі-Гереем?

— Так, вона була щаслива, кажуть люди, — повільно каже Бекір. — Була щаслива, оскільки може бути щасливою така зірвана степова квітка, яку перенесли в чужий дале- кий край. Хан покохав її палко, дівчина з синіми очима ста-

ла для нього милішою над усе в світі. Для неї забув хан війну, походи, славу — се все згубило свою принадність в очах хана. Дівчина також любила його ніжно й вірно, і вони жили щасливо — орел з голубкою.

Та народ татарський, що жив тою війною і багатів з добичі військової, почав нарікати на жінку хана, яка наче переродила Менглі-Герей.

Не було більше бранців, не привозили більше награваного у походах добра — і все більше росло невдоволення. Нарешті викрили змову на життя бранки з синіми очима, яка орла повернула в курку, як казали в народі. Але Менглі-Герей показав, що він залишився орлом, тільки на час зложив свої крила й сховав кігті. Він жорстоко помстився над винними; багато тоді голів злетіло з плечей! Та після сього зрікся Менглі-Герей влади й передав ханство братові. А сам жив у Судаку до самої смерті своєї коханої жінки.

І знов замовк Бекір.

А навкруги вже запанувала ніч, темрява й тишина. Тільки глухо плескали хвилі, та на обрії світлішало — то виходив з моря місяць. От показався блискучий кружок, швидко збільшився, а за хвилю вже висів над водою, великий і рожевий, мов заспане личко дитини. З хвилину повисів він над морем, наче роздумуючи, чи не поринути йому знову в хвилі, але переміг сон і швидко почав підніматися вгору. Бризнуло навкруги срібне проміння, побігла по морю срібна стежка, а по ній побігли-полетіли на землю чарівні сні, чудесні казки й принадні мрії.

І, дивлячись на осяяне море і повитий таємницею місяць, думала я: «Як багато бачив ти на своєму довгому віку, срібний місяцю! Бачив колись тут багаті грецькі міста, бачив аланів, готів, татар, чув стогін та ридання бідних бранців-невільників, бачив чайки козацькі на хвилях... Минуло се все, і дивишся тепер ти, як я, донька українського народу, і Бекір, нащадок тих лютих насильників, мирно згадуємо старовину. Так багато бачив і чув ти, срібний місяцю, і тому-то повите таємницею твоє бліде обличчя, тому-то такі прекрасні й чарівні ночі, осяяні твоїм сріблястим промінням. Повні вони суму минулого і чарівних мрій, і розкривається людське серце на їх таємничий зов...»

ЗМІСТ

Воробкевич Сидір
Турецькі бранці

5

Мордовець Данило
Ні собі, ні людям неабищо

19

Кузьмич Олександр
Набіг у степу

24

Кищенко Адріан
Над Кодацьким порогом (Про гетьмана Івана Сулиму)

38

Гіряченко Г.
Цвіт граната

55

Над Кодацьким порогом: Оповідання
Н17 з історії України: Для серед. та ст. шк.
віку / [Ред.-упоряд. М. О. Кучеренко;
Худож. оформл. О. В. Штанка]: — К.:
Веселка, 1992. — 69 с.: іл. — (Іст. б-ка для
дітей «Золоті ворота»).

ISBN 5-301-01335-1

Твори незаслужено забутих українських письменників, що
ввійшли до цього видання, це яскраві сторінки літопису
вікопечної слави запорозького козацтва

Н 4803640101-079
М206(04)-92 БЗ-14-13.91

ББК 84Ук 1-4

Литературно-художественное издание

Историческая библиотека для детей
«Золотые ворота»
Основана в 1990 году

НАД КОДАЦКИМ ПОРОГОМ

Рассказы из истории Украины

(На украинском языке)

Для среднего
и старшего школьного возраста

Художественное оформление

Штанка Алексея Владимировича

Киев «Веселка»

Художний редактор О. В. Коваль

Технічний редактор Л. В. Маслова

Коректори Л. О. Юван

Н. П. Ромашук

ИБ № 5922

Здано на виробництво 19.09.91

Підписано до друку 09.12.91

Формат 84 × 108¹/₃₂. Папір друкарський № 2

Гарнітура баншиківська. Друк високий.

Умовн. друк. арк. 3,78. Умовн. фарб.-відб. 4,18.

Обл.-вид. арк. 3,84. Зам. 1 3224

Ордена Дружби народів
видавництво дитячої літератури «Веселка»,
254655, Київ, МСП, Мельникова, 63.

Головне підприємство
республіканського виробничого
об'єднання «Поліграфкинг»
252057, Київ, Довженка, 3.

Дорогий читачу!

У видавництві «Веселка» нещодавно побачила світ книга сучасного вченого-історика Володимира Сергійчука «Національна символіка України». В ній автор розповідає про використання символіки на Україні з найдавніших часів, зокрема про започаткування гербів та прапорів, їхні форми та кольори упродовж віків, про такі загальнонаціональні символи, як тризуб, архангел Михаїл, золотий лев галицький, козак з самопалом, про козацькі клейноди і їхню долю після ліквідації козацької державності наприкінці XVIII століття.

В книзі вміщена пісня «Ще не вмерла Україна» (з нотами), яку співав наш народ ще в XIX столітті і яка була визнана гімном Української Народної Республіки у 1918 році. Нині мелодія цієї пісні затверджена Верховною Радою України як Державний гімн.

Видання багатокольорове.